

МІНІСТЭРСТВА СЕЛЬСКОЙ ГАСПАДАРКІ І ХАРЧАВАННЯ  
РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

Установа адукацыі  
«БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ АГРАРНЫ ТЭХНІЧНЫ  
ЎНІВЕРСІТЭТ»

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА  
(ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА).  
ПРАКТЫКУМ**

Вучэбна-метадычны дапаможнік

Мінск  
БДАТУ  
2022

УДК 811.161.3 (07)  
ББК 81.2я7  
Б43

Складальнікі:

кандыдат філалагічных навук, дацэнт *А. П. Занкавіч*;  
старшы выкладчык *Г. А. Смалянка*;  
старшы выкладчык *А. Я. Мантур*

Рэцэнзенты:

кафедра рускай мовы як замежнай БДУКМ  
(кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры *А. А. Жалуновіч*);  
кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры рускай мовы і культуры маўлення  
Ваеннай акадэміі Рэспублікі Беларусь *С. І. Фацеева*

**Беларуская мова** (прафесійная лексіка). **Практыкум** : вучэбна-метадычны дапаможнік / склад. *А. П. Занкавіч, Г. А. Смалянка, А. Я. Мантур*. – Мінск : БДАТУ, 2022. – 124 с.  
ISBN 978-985-25-0176-7.

Практыкум прызначаны для студэнтаў усіх спецыяльнасцей БДАТУ. Выданне змяшчае тэарэтычныя звесткі, практычныя заданні рознай складанасці, пытанні і заданні для самакантролю, правяральныя тэсты.

Выкарыстанне практыкума дазволіць студэнтам павысіць моўную адукаванасць, пашырыць прафесійны слоўнікавы запас і будзе садзейнічаць фарміраванню камунікатыўнай кампетэнцыі будучых спецыялістаў АПК.

**УДК 811.161.3 (07)**  
**ББК 81.2я7**

ISBN 978-985-25-0176-7

© БДАТУ, 2022

# ЗМЕСТ

ПРАДМОВА.....	4
Раздзел 1. МОВА І ГРАМАДСТВА .....	5
Тэма 1.1. Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульнаначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей .....	5
Тэма 1.2. Гістарычныя этапы фарміравання і развіцця беларускай мовы.....	13
Тэма 1.3. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму.....	29
Раздзел 2. КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ .....	44
Тэма 2.1. Функцыянальныя стылі маўлення. Навуковы стиль, яго функцыі, асаблівасці і моўныя сродкі .....	44
Тэма 2.2. Асаблівасці афіцыйна-справавога стылю .....	51
Тэма 2.3. Камунікатыўныя якасці маўлення.....	56
Тэма 2.4. Культура маналагічнага і дыялагічнага маўлення. Маўленчы службовы этыкет .....	72
Раздзел 3. БЕЛАРУСКАЯ НАВУКОВАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ .....	88
Тэма 3.1. Паняцце тэрміна і тэрміналогіі. Гісторыя развіцця беларускай навуковай тэрміналогіі .....	88
Тэма 3.2. Паходжанне тэрмінаў .....	96
Тэма 3.3. Спосабы ўтварэння тэрмінаў.....	103
Тэма 3.4. Асаблівасці ўжывання тэрмінаў-назоўнікаў і тэрмінаў-дзеясловаў у навукова-тэхнічных тэкстах .....	108
РЭКАМЕНДАВАНАЯ ЛІТАРАТУРА.....	121

## ПРАДМОВА

Падрыхтоўка кваліфікаваных спецыялістаў розных галін навукі, тэхнікі, вытворчасці прадугледжвае не толькі забеспячэнне студэнтаў трывалымі прафесійнымі ведамі, умениямі і навыкамі, але і фарміраванне іх маўленчай кампетэнцыі.

Станаўленне і выхаванне камунікатыўна развітай асобы, здольнай наладжваць кантакты на беларускай мове ў прафесійнай сферы, арыентавацца ў тэарэтычных і практычных праблемах функцыянавання роднай мовы, – прыярытэтныя задачы вышэйшай адукацыі ў нашай краіне.

Практыкум «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» падрыхтаваны ў адпаведнасці з адукацыйнымі стандартамі і вучэбнымі планамі ўсіх спецыяльнасцей па дысцыпліне «Беларуская мова (прафесійная лексіка)». У практыкуме пададзены тэарэтычныя звесткі, пытанні і заданні да самакантролю, якія дазваляць студэнтам сістэматызаваць тэарэтычны матэрыял і выявіць ступень яго засвоенасці, практычныя заданні рознай складанасці, якія маюць выразную прафесійную накіраванасць. Практыкум змяшчае заданні і творчага характару, арыентаваныя на развіццё вуснага і пісьмовага маўлення будучых спецыялістаў. Для замацавання і сістэматызацыі ведаў прадугледжаны праверачны тэст, заданні якога скіраваны на праверку тэарэтычных ведаў і практычных уменияў. Практыкум змяшчае і шэраг спецыяльных тэкстаў для перакладу з рускай мовы на беларускую. Тэксты носяць навуковы і навукова-тэхнічны характар, што дазваляе выкарыстоўваць іх для развіцця вуснага маўлення і засваення літаратурных норм беларускай мовы.

Асноўная мэта практыкума – замацаваць і ўдасканаліць веды па беларускай мове ў яе вуснай і пісьмовай формах праз асэнсаванне ролі мовы ў сацыяльным і гістарычным жыцці грамадства, праз засваенне прафесійнай лексікі і ўзбагачэнне лексічнага запасу спецыялістаў, павышэнне іх маўленчай культуры.

Практыкум можа быць выкарыстаны як для работы ў аўдыторыі пад кантролем выкладчыка, так і для самастойнай работы студэнтаў.

# Раздел 1

## МОВА І ГРАМАДСТВА

Беларуская мова спалучае ў сабе дзіўную  
мяккасць, а зрэдку і цвёрдасць, замілаваную  
пяшточнасць і шырокую магутнасць, плаўную  
спеўнасць і хуткую дынамічнасць, старажытнасць  
і маладосць... у гэтай мове гучыць сэрца і душа  
народа, добрага, сціплага і сумленнага.

*Радзім Гарэцкі*

### **Тэма 1.1. Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей**

#### ***Сутнасць і прырода мовы***

Уявіць сённяшняе жыццё без мовы немагчыма. Усе твая сувязі, якія існуюць паміж людзьмі, цалкам грунтуюцца на мове. Дзякуючы мове мы можам карыстацца ўсімі назапашанымі чалавецтвам ведамі, разам з тым яна з'яўляецца галоўным сродкам зносін людзей, мовай ахоплены ўсе сферы духоўнага і матэрыяльнага жыцця грамадства. Як жа вызначаецца навукай сутнасць, існасць мовы?

Адказы на гэтае пытанне існавалі розныя. Адны вучоныя разглядалі мову як з'яву біялагічную, такую, як здольнасць есці, піць, хадзіць. Лічылася, што мова закладзена ў самой біялагічнай сутнасці чалавека і перадаецца ў спадчыну. Другія даследчыкі лічылі мову з'явай псіхічнай, адносілі яе да сферы падсвядомай псіхафізіялагічнай дзейнасці. Падобныя сцвярджэнні маюць аднабаковы характар. На самай справе, мова – з'ява біялагічная і псіхічная, але ў тым сэнсе, што ў чалавеку генетычна закладзена здольнасць авалодаць мовай, г. зн. ён валодае псіхафізіялагічным механізмам, які забяспечвае магчымасць маўлення. Але рэалізаваць гэтую здольнасць чалавек можа толькі ў стасунках з іншымі людзьмі – носьбітамі пэўнай мовы (вы ведаеце выпадкі, калі маленькія дзеці, пазбаўленыя чалавечых кантактаў, раслі ў іншым асяроддзі і набывалі звычкі гэтага асяроддзя). Мова не перадаецца, як іншыя біялагічныя прыкметы, у спадчыну

кожнаму канкрэтнаму чалавеку. Чалавек вучыцца мове ад іншых людзей, сама па сабе яна не сфарміруецца нават у генія. Дзіця, незалежна ад нацыянальнасці і генаў бацькоў, пачне размаўляць на той мове, якую чуе з першых дзён жыцця.

Кожны чалавек валодае не мовай увогуле, а канкрэтнай мовай (ці мовамі), што належыць пэўнаму народу. У гэтым праяўляецца дваісты характар мовы: з аднаго боку, яна з’ява індывідуальная, бо ўласціва чалавеку. Яна дапамагае кожнаму індывідууму заявіць аб сабе як пра арыгінальную асобу, са сваім духоўным светам, інтэлектуальным патэнцыялам. З другога боку, з’ява грамадская (ці сацыяльная), бо належыць канкрэтнай грамадскай супольнасці. Сацыяльная прырода мовы заключаецца найперш у тым, што яна аснова і форма грамадскай свядомасці і разам з тым унікальны і ўніверсальны сродак зносін людзей, феномен духоўнай культуры чалавецтва.

Такім чынам, мова – з’ява грамадская, якая ўзнікла на пэўным этапе развіцця чалавецтва і з’яўляецца вынікам прынцыпова новага якаснага ўзроўню развіцця чалавека і сацыяльнай арганізацыі грамадства.

Мова забяспечвае бесперапыннасць этнічнага і культурнага развіцця любой грамадскай супольнасці на працягу яе гісторыі, з’яўляецца спосабам захавання адзінства народа ў прасторы і часе, формай трансляцыі ад пакалення да пакалення сацыяльнага вопыту і духоўнай культуры народа.

### **Функцыі мовы ў грамадстве**

Мова – складаная знакавая сістэма. І тое, што мы ведаем, як жылі нашы продкі тысячы гадоў назад, пра што яны марылі, аб чым рупіліся, і тое, што мы можам выказаць свае думкі, перадаваць пачуцці, – гэта ўсё дзякуючы яе ўніверсальнаму характару і поліфункцыянальнасці. Універсальны характар мовы вызначае разнастайнасць яе функцый.

Асноўнымі сярод усіх функцый (а іх налічваецца каля 25) мовы з’яўляюцца **камунікатыўная** (мова – найважнейшы і ўнікальны сродак узаемаадносін паміж людзьмі) і **пазнавальная, ці кагнітыўная** (мова забяспечвае магчымасць думаць і пазнаваць свет). Пры дапамозе гэтых дзвюх функцый асоба атрымлівае інфармацыю ад

іншых людзей ці грамадскіх суполак, людзі перадаюць патрэбную інфармацыю іншым асобам. Але з дапамогай мовы людзі не толькі могуць паведамляць адзін аднаму патрэбную інфармацыю, але і назапашваць веды, фіксаваць, класіфікаваць, абагульняць пэўныя інтэлектуальныя дасягненні чалавецтва.

На базе дзвюх асноўных функцый мовы развіваюцца іншыя, больш прыватныя. У складзе камунікатыўнай функцыі вылучаюцца, напрыклад, *рэгулятыўная, ці фатычная*, пры дапамозе якой людзі наладжваюць кантакты паміж сабой, уступаюць у дыялогі і замыкаюць іх, рэгулююць адносіны паміж сабой, і *акумулятыўная* – функцыя назапашвання, захавання традыцый, культуры, гісторыі, нацыянальнай самасвядомасці народа.

У складзе пазнавальнай функцыі вылучаюць *намінатыўную* – функцыя наймення прадметаў, з’яў рэчаіснасці і *эмацыйную* – функцыя выражэння эмоцый, пачуццяў, настрою.

Словы з’яўляюцца яшчэ і сродкам мастацкай творчасці. Таму з камунікатыўнай і пазнавальнай функцыямі звязана *эстэтычная, ці паэтычная*, сутнасць якой у здольнасці мовы ўздзейнічаць на пачуцці і думкі чалавека не толькі зместам, але і самой вонкавай формай: гучаннем, адборам слоў, іх спалучэннем. Гэтая функцыя праяўляецца ў імкненні да рытмічнасці, мілагучнасці, вобразнасці маўлення.

Вельмі важнай функцыяй мовы з’яўляецца *этнічная*, калі мова выступае прыкметай, сімвалам нацыі, сродкам этнічнай кансалідацыі. Асабліва выразна гэтая функцыя праяўляецца ў сітуацыях, дзе існуе культурна-моўная асіміляцыя аднаго народа другім. Мова ў такім выпадку з’яўляецца фактарам еднасці этнасу. Народ імкнецца захаваць яе як сведчанне сваёй нацыянальна-гістарычнай адметнасці і культурна-духоўнай самабытнасці. Для беларускай мовы гэтая функцыя набывае асаблівае значэнне, паколькі Беларусь як самастойная дзяржава можа выйсці на міжнародны ўзровень толькі пры ўмове валодання нацыянальнымі традыцыямі, нацыянальнай спадчынай, культурай і мовай.

## *Нацыянальная мова і духоўная культура народа*

Беларуская мова – мова беларускага народа, адметная форма яго духоўнай культуры. Гэта – «адзежа душы», самы дарагі яго скарб. Нацыянальная мова – матэрыялізаваная душа народа, які выпрацаваў на працягу сваёй доўгай гісторыі спецыфічныя фанетычныя, лексічныя, граматычныя адзнакі. Яе характарызуе, напрыклад, заўсёды цвёрдае вымаўленне гукаў [р], [ч] (*чароўны, чабор*), наяўнасць складаных гукаў [дз], [дж] (*дзеці, гляджу*), мілагучнае спалучэнне зычных і галосных (*салодкі, ільняны*), выкарыстанне сэнсава і эмацыянальна ёмістых слоў (*ліпень, вясёлка*), характарыстычных фразеалагізмаў (*гады ў рады, як на дзяды*) і інш.

Мова – не толькі сродак, з дапамогай якога людзі абменьваюцца інфармацыяй. Гэта люстэрка жыцця народа, яго грамадскага і культурнага развіцця. Мова адлюстроўвае жыццёвы вопыт народа, асаблівасці яго мыслення і псіхікі, маральна-этычныя і эстэтычныя нормы. Інакш кажучы, мова замацоўвае ўсё тое, што прынята называць культурай. Яна з’яўляецца спецыфічным спосабам існавання і захавання культуры. Разам з тым мова – прадукт чалавечай культуры і яе важная частка, якую мы атрымліваем ад прадзедаў.

Любая культура з’яўляецца працэсам і вынікам асваення чалавекам рэчаіснасці. У розных народаў спосабы і вынікі гэтага асваення маюць агульнае і адметнае, спецыфічна-нацыянальнае. Усё гэта найперш адлюстроўваецца ў мове: у адметнасці слоўніка, у будове слоў, сказаў. Мова – гэта не толькі сувязь паміж людзьмі, але і людзей з прыродаю як важным складальнікам культуры. Гумбальт сцвярджаў: «У кожнай мове закладзена самабытнае светаўспрыманне. Як асобны гук стаіць паміж прадметам і чалавекам, так і ўся мова ў цэлым выступае паміж чалавекам і прыродай».

У кожнай мове ёсць назвы прадметаў, паняццяў, якія значаць больш, чым яны абазначалі спачатку. На працягу гісторыі развіцця многія словы акумулююць інфармацыю, звязаную з бытам, звычаем, культурай народа, абрастаюць разнастайнымі асацыяцыямі. Гэтая дадатковая, нацыянальна абумоўленая інфармацыя існуе ў свядомасці носьбітаў мовы і складае так званы нацыянальна-культурны кампанент значэння моўных адзінак. Прадметы і з’явы, якія адыгрываюць важную ролю ў жыцці пэўнага народа, маюць больш



разнастайных назваў, чым аб’екты, якія не сустракаюцца або рэдка сустракаюцца ў жыцці. Так, прыкметнай адзнакай ландшафту Беларусі з’яўляецца балота, і беларуская мова мае больш за 20 яго назваў: *дрыгва, дрыгвянік, багна, багнішча, твань, тхлань, імішара* і інш. Затое ў нашай мове зафіксавана толькі адна назва такой жывёліны, як вярблюд, у той час як у арабскай мове даследчыкамі адзначаецца каля 5000 розных яго назваў.

Мова – не толькі спосаб захавання духоўнасці і культуры, але і ў пэўнай ступені сродак іх фарміравання. Многія вучоныя схільны лічыць, што кожны народ бачыць свет праз прызму сваёй роднай мовы. Гэта значыць, што сама мова як своеасаблівы код культуры ў пэўнай ступені вызначае светапогляд і менталітэт народа, яго псіхічную і нацыянальна-культурную свядомасць.



## Пытанні

### для самакантролю

1. Чаму мову называюць духоўным скарбам беларускага народа?
2. Што складае паняцце нацыянальнай мовы?
3. Як вы разумееце сэнс выказвання П. Макаля «Пароль неўміручасці – родная мова»?
4. Якую ролю адыгрывае мова ў выхаванні людзей?
5. У чым заключаецца сутнасць эстэтычнай функцыі мовы?
6. Якая галоўная функцыя мовы? Чаму?
7. Чым адрозніваецца мова, маўленне, маўленчая дзейнасць?
8. Якая сувязь паміж мовай і культурай.



## ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

**Заданне 1.** Прачытайце тэкст. Чаму патрэбна аберагаць родную мову?

Без мовы не можа быць народа. Калі памірае мова, памірае народ, сыходзіць с гістарычнай сцэны. Добра ведаючы гэта, ад бязроднага нігілізму перасцерагаў Францішак Багушэвіч. «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмерлі!», – пісаў ён у прадмове да свае кнігі.

Яшчэ больш энергічна такую самую думку выказаў ірландскі вучоны Дэві. «Кожны народ павінен зберагаць сваю мову больш, чым граніцы, бо мова – галоўная яго абарона, куды больш моцная, чымся ўсе яго цытадэлі», – сказаў ён (*Я. Скрыган*).

**Заданне 2. Прачытайце выказванні. Пра якія функцыі мовы ідзе гаворка ў іх?**

1. Я – беларус, мая родная мова – беларуская (*В. Быкаў*).
2. Хто забыў сваіх продкаў – сябе губляе, хто забыў сваю мову – усё згубіў (*У. Караткевіч*).
3. Роднае слова – гэта першая крыніца, праз якую мы пазнаём жыццё і акаляючы нас свет (*Якуб Колас*).
4. Родная мова, быццам цэмент, звязвае людзей. Яна дае ім найлепшы спосаб разумець адзін аднаго, адной думкай жыць, адной долі шукаць (*Цётка*).
5. Толькі праз родную мову чалавек можа стаць беларусам, бо ў ёй хімія і фізіка, гісторыя і батаніка, эканоміка і культура таго, што называецца нацыяй, народам (*Я. Сіпакоў*).
6. Незвычайнае характэрна і зладжанасць чуецца нам у гучанні роднага слова (*А. Крывіцкі*).

**Заданне 3. Перакладзіце выказванні пра мову з рускай мовы на беларускую. Пра якія функцыі мовы ідзе размова?**

**I.** Природа страны и история народа, отражаясь в душе человека, выражались в слове. Человек исчезал, но слово, им созданное, оставалось бессмертной и неисчерпаемой сокровищницей народного языка, каждая его форма есть результат мысли и чувства человека, через которые отразились в слове природа страны и история народа (*К. Ушинский*).

**II.** Наш язык – это важнейшая часть нашего общего поведения в жизни. И по тому, как человек говорит, мы сразу и легко можем судить о том, с кем имеем дело: мы можем определить степень интеллигентности человека, степень его психологической уравновешенности.

Учыцца хорашей, спакойнай, інтэлігентнай рэчы надо долго и внимательно – прыслушывацца, запамінаць, замечая и изучая. Но

хоть и трудно – это надо, надо. Наша речь – важнейшая часть не только нашего поведения, но и нашей личности, нашей души, ума (Д. Лихачев).

**III.** По отношению каждого человека к своему языку можно совершенно точно судить не только о его культурном уровне, но и о его гражданской ценности.

Истинная любовь к своей стране немислима без любви к своему языку. Человек, равнодушный к родному языку, – дикарь. Он вредоносен по самой своей сути потому, что его безразличие к языку объясняется полнейшим безразличием к прошлому, настоящему и будущему своего народа (К. Паустовский).

**Заданне 4. Прачытайце і растлумачце сэнс прыказак. Пра якую ролю і якія функцыі мовы ідзе гаворка ў гэтых народных выслоўях? Прыдумайце маўленчыя сітуацыі, у якіх можна было б іх скарыстаць.**

1. Язык Вільні дапытае.
2. Невядомая дарога на канцы языка.
3. Добрае слова далёка чуваць.
4. Добрае слова не забываецца.
5. Слова – гужы, за сэрца цягнуць.
6. Хто болей знае, той болей пытае.
7. Які розум, такая і пагаворка.
8. Якое пытанне – такі і адказ.
9. Рана загоіцца, злое слова – ніколі.
10. Добрая слава ў кошыку ляжыць, а благая па дарожцы бяжыць.

**Заданне 5. Напішыце водгук на верш У. Дубоўкі «Родная мова».**

Родная мова, цудоўная мова!  
Ты нашых думак уток і аснова!  
Матчын дарунак ад самай калыскі,  
ты самацветаў яскравая нізка.  
Кожны з іх барвы дзівосныя мае,  
вечным агнём зіхаціць – не згарае.  
Ты мне заўсёды была дапамогай,

дзе б і якой ні хадзіў я дарогай.  
Чую ў табе перазвоны крыніцы,  
чую ў табе і раскат навальніцы,  
чую павевы зялёнага бору,  
водгулле працы ў родным прасторы.  
Кожнай драбнічкай ты варта пашаны,  
кожнае слова вякамі стварана.  
І на вякі яно жыць застаецца,  
вечнае так, як народнае сэрца.

**Заданне 6. Падрыхтуйце паведамленне на адну з тэм:**

1. Мова – адзенне души.
2. Кожная мова – гэта космас.
3. Колькі моў ты ведаеш, столькі разоў ты чалавек.
4. Загавары, каб я цябе ўбачыў.

**Заданне 7. Перакладзіце на беларускую мову выказванні пра слова. Якое значэнне надаецца слову? Як вы разумееце кожнае з выказванняў?**

**I.** Слово может стать живой водой, но может и обернуться сухим палым листом, пустой гремучей жестянкой, а то и ужалить гадюкой. И слово может стать чудом. Но ни впопыхах, ни холодными руками чуда не сотворишь и Синюю птицу не ухватишь (*Н. Галь*).

**II.** Слово – дело великое. Великое потому, что словом можно соединить людей, словом можно и разъединить их, словом можно служить вражде и ненависти. Берегись от такого слова, которое разъединяет людей (*Л. Н. Толстой*).

**III.** Слово – одно из величайших орудий человека. Бессильное само по себе, оно становится могучим и неотразимым, сказанное умело, искренне и вовремя. Оно способно увлекать за собой самого говорящего и ослеплять его и окружающих своим блеском (*А. Ф. Кони*).

Любіце і шануйце як святыню роднае слова,  
з якім вас лігасцівы Бог на свет пусціў.  
*Францыск Скарына*

## **Тэма 1.2. Гістарычныя этапы фарміравання і развіцця беларускай мовы**

### ***Беларуская мова сярод іншых славянскіх моў***

У свеце, паводле звестак вучоных, налічваецца ад 2,5 да 6000 жывых і мёртвых моў. На аснове падабенства роднасняы мовы аб'ядноўваюцца ў **моўныя сем'і** (іх каля 20): *індаеўрапейская, цюркская, угра-фінская, кітайска-цібецкая, мангольская, семіта-хаміцкая* і інш. У сваю чаргу, моўныя сем'і могуць распадацца на **моўныя групы і падгрупы**. Аднак ёсць мовы (напр., японская, якая абслугоўвае звыш 110 млн. чалавек, карэйская), якія існуюць ізалявана, не ўваходзяць у склад сем'яў ці груп.

**Беларуская мова належыць да індаеўрапейскай моўнай сям'і, славянскай групы, усходнеславянскай падгрупы.**

Індаеўрапейскія мовы – самая вялікая ў свеце моўная сям'я. У наш час амаль кожны другі жыхар планеты гаворыць на мове індаеўрапейскага паходжання. Сама назва паказвае на вельмі далёкую, але ўсё ж роднасць моў народаў Еўропы і Азіі. Індаеўрапейская сям'я моў падзяляецца на 12 (у некаторых іншых аўтараў называецца лічба 16) груп: ***індыйская, германская*** (англійская, нямецкая, галандская, шведская, дацкая, нарвежская, ісландская і г. д.), ***раманская*** (іспанская, італьянская, французская, румынская, малдаўская, партугальская, мёртвая лацінская мова і г. д.), ***славянская, балтыйская*** (літоўская, латышская і мёртвая пруская мова), ***кельцкая*** (ірландская, шатландская і г. д.), ***іранская*** (персідская, афганская, таджыкская і г. д.), ***грэчаская, армянская, албанская, хецкая, тахарская.***

Славянская група распадаецца на тры падгрупы: ***усходнюю*** (беларуская мова, *руская, украінская*), ***заходнюю*** (*польская, чэшская, славацкая, сербалужыцкая, мёртвая палабская*), ***паўднёвую*** (*балгарская, македонская, сербская, харвацкая, славенская, мёртвая*

*стараславянская*). Увогуле, славянскія мовы – пятая паводле распаўсюджанасці група моў на Зямлі (пасля кітайскай, індыйскай, германскай і раманскай).

Славянскія мовы выдзеліліся з індаеўрапейскай мовы (*мовы-асновы, прамовы, мовы-маці*) недзе на мяжы III і II тысячагоддзяў да н. э. Ад тых старажытных часоў ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах застаўся вялікі пласт слоў. У беларускай мове індаеўрапейскімі паводле паходжання з’яўляюцца словы *Бог, вера, дух, дзіва, неба, маці, брат, снег, воўк, вуж, лён, лічэбнікі два, тры, дзесяць, сто, займеннікі ты, вы, сам* і інш.

III тысячагоддзе да н. э. – I тысячагоддзе н. э. – агульны перыяд у гісторыі славян – агульнаславянскі (скончыўся гэты перыяд прыкладна ў сярэдзіне I тысячагоддзя н. э.). I, адпаведна, мову славян гэтага часу называюць **агульнаславянскай, або праславянскай**. Яна складалася з блізкароднасных **племянных дыялектаў**. Даследчыкі вылучаюць тры асноўныя дыялекты, якія ўмоўна называюць *усходнім, заходнім, паўднёвым*.



Паступова славяне пашыралі тэрыторыю свайго рассялення (ад Віслы і Одэра да Дона і Волгі, ад Карпат да Балтыкі), і за час вандровак па Еўропе сувязі паміж імі паслабляліся. Славяне аб’яднаны паміж сабой не толькі агульнасцю паходжання, многімі культурнымі традыцыямі, але і незвычайнай блізкасцю моў (такая

блізкасьць праяўляецца ў падабенстве каля дзвюх тысяч слоў, а таксама ў фанетыцы, граматыцы). Параўн.: *галава* (бел.), *голова* (рус.), *голова* (укр.), *giowa* (пол.), *hlava* (чэшс.), *глава* (балг.) і пад.

У VI–VII стст. н. э. завяршылася рассяленне славян і ўтварыліся тры групы славянскіх плямён (усходнія, заходнія і паўднёвыя славяне). Пазней на іх аснове пачнуць складвацца асобныя народнасці.

У IX ст. усходнія славяне ўтварылі феадальную дзяржаву **Кіеўская Русь**, а ў канцы X ст. на нашыя землі прыйшло **хрысціянства**, разам з ім і пісьменнасць на **стараславянскай (царкоўнаславянскай) мове** – першай літаратурна-пісьмовай мове ўсходніх славян (успомнім асветнікаў Кірылу і Мяфодзія). На гэты час яшчэ не было кнігадрукавання, таму ўсе пісьмовыя помнікі рукапісныя. (Буйныя цэнтры старажытнай пісьменнасці на Беларусі: Полацк, Тураў, Пінск, Смаленск, Слуцк, Мазыр). Царкоўнаславянскай мовай карысталіся не толькі пры перапісванні свяшчэнных тэкстаў, але і для стварэння арыгінальных твораў рэлігійнага зместу (*казанні, навучанні, словы, малітвы* епіскапа **Кірылы Тураўскага**; *словы прамовы* царкоўнага дзеяча, філосафа **палескага Златавуста**; пісьмовая спадчына пісьменнікаў-асветнікаў **Клімента Смаляціча і Аўраама Смаленскага**). Асаблівай увагі заслугоўвае культурна-асветніцкая дзейнасць **Ефрасініі Полацкай** (заснавала жаночы і мужчынскі манастыры і царкву ў Полацку, скрыпторыі-майстэрні, у якіх перапісваліся свяшчэнныя кнігі; па яе загаду майстрам Лазарам Богшам у 1161 г. быў створаны надзвычайнай прыгажосці крыж, надпіс на якім зроблены таксама на царкоўнаславянскай мове). Старажытныя беларускія пісьменнікі-асветнікі былі людзьмі высокай культуры, якія ведалі не толькі Біблію, але і антычную літаратуру – Гамера, Платона, Арыстоцеля.

**Дзяржаўнай** жа мовай Кіеўскай Русі з’яўлялася **старажытнаўсходнеславянская**, ці старажытнаруская мова, утвораная шляхам сінтэзу стараславянскай мовы і жывой гутарковай мовы ўсходніх славян. Нагадаем, што тэрмін «старажытнаруская» звязваецца не з сучаснай рускай мовай (велікарускай), а адносіцца ў роўнай ступені да ўсіх трох усходнеславянскіх моў. На старажытнаўсходнеславянскай мове напісаны такія творы, як «**Слова пра паход Ігаравы**»,

«Аповесць мінулых гадоў», «Руская праўда», «Слова мітрапаліта Іларыёна», «Астрамірава Евангелле», творы Уладзіміра Манаха, а таксама шматлікія *гандлёвыя дагаворы, граматы, грашовыя разлікі, надпісы на прадметах матэрыяльнай культуры* (пра гэта сведчаць археалагічныя раскопкі). Ужо ў гэты час у літаратурна-пісьмовай мове ўсходніх славян вылучаецца як мінімум тры стылі: *справавы, царкоўна-кніжны і свецка-літаратурны* (найбольшая колькасць стараславянскіх элементаў назіраецца ў творах рэлігійнага зместу, менш – у мастацкіх, яшчэ менш – у справавых тэкстах, апошнія з якіх адлюстроўваюць спецыфічныя рысы сучаснай беларускай мовы).

Такім чынам, да XIII ст. існавала адносна адзіная пісьмовая мова ўсходніх славян, аднак **гаварылі продкі рускіх, беларусаў і ўкраінцаў па-рознаму**. Кожная мова развівалася сваім шляхам.

### *Роля беларускай мовы ў ВКЛ*

У XIII ст. пасля распаду Кіеўскай Русі (а гэтаму паспрыялі міжусобныя войны феодалаў) пачалі складвацца асобныя народнасці – беларуская, руская і ўкраінская. Беларуская народнасць утварылася з трох плямён: **крывічы, радзімічы, дрыгавічы**. (Тэрмін «Белая Русь» упершыню сустракаецца ў канцы XIV ст. У адносінах толькі да Полацкай зямлі. У далейшым ён пашырыўся на ўсю Беларусь.)

Асноўную ролю ў фарміраванні беларускай мовы (даследчыкі называюць яе старабеларускай) адыгралі мясцовыя гаворкі (паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні дыялекты). Як асобная самастойная мова яна сфарміравалася ў перыяд, калі нашы землі знаходзіліся ў складзе **Вялікага Княства Літоўскага**. Менавіта ў ВКЛ на працягу XIV–XVI стст. старабеларуская мова выкарыстоўвалася ў якасці **дзяржаўнай**. У пісьмовых дакументах таго часу наша зямля часта называецца Літвой, беларусы – літоўцамі, або ліцвінамі, у знак таго, што яны былі жыхарамі ВКЛ, а мова – літоўскай, рускай, простаі (продкі ж сучасных літоўцаў называліся жамойтамі і аўкштайтамі).

На беларускай мове былі створаны *летпісы, арыгінальныя і перакладныя мастацкія творы, вучэбная, публіцыстычная, юрыдычная літаратура*; вялася дыпламатычная перапіска (у 1392–1393 гг. хан Арды Тахтамыш піша ліст польскаму каралю Ягайла на стара-



беларускай мове). Важна і тое, што на славянскім усходзе распачалося кнігадрукаванне (6 жніўня 1517 г. У Празе Ф. Скарына надрукаваў на царкоўнаславянскай мове Псалтыр). Спынімся на асветніцкай дзейнасці Ф. Скарыны (гуманіст, першадрукар, перакладчык, пісьменнік, рэдактар, мастак). Менавіта ён **узняў беларускую мову і беларускую культуру на еўрапейскі ўзровень**. Гэты перыяд знакаміты такімі вядомымі асветнікамі, людзьмі энцыклапедычнай адукаванасці, як Мікола Гусоўскі, Сымон Будны, Сімяон Полацкі, Васіль Цяпінскі, Андрэй Рымша, Лаўрэнцій Зізаній, Мялецці Сматырці і інш.

Найбольш вядомыя помнікі і жанры літаратуры таго часу.

**1. Справавая літаратура**, да якой адносіліся гандлёвыя дагаворы, дарчыя граматы, судовыя і пасольскія кнігі, пастановы сейма, справаздачы, каралеўскія наказы, пісьмовыя правы на валоданне зямлёй і інш. Прыклады дадзенага жанру: «**Дагавор Полацка з Рыгай**» (1330 г.), «**Дарчая грамата Вітаўта літоўскім канонікам** (1399), «**Судзебнік**» караля **Казіміра Ягелончыка** (1468 г.), «**Кніга судовых спраў**» (1516 г.) і інш. Помнікі справавой пісьменнасці, як рукапісныя, так і друкаваныя, сабраны ў **600 тамоў Літоўскай метрыкі**, дакументы якой даюць уяўленне пра розныя бакі палітычнага, эканамічнага, культурнага жыцця ВКЛ на працягу некалькіх стагоддзяў і з’яўляюцца **крыніцай вывучэння беларускай мовы**. Найбольш слынным дакументам гэтага перыяду, безумоўна, лічыцца **Статут Вялікага Княства Літоўскага** (тры рэдакцыі: 1529 г., 1566 г., 1588 г.), які стаў узорам, асновай для ўпарадкавання права нават у многіх суседніх дзяржавах: Прусіі, Польшчы, Расіі! Доўгі час заставаўся адзіным зборам законаў у Еўропе, быў перакладзены на лацінскую і польскую мовы. Не выклікае сумненняў, што «Статут» быў распрацаваны і падрыхтаваны на высокім тэарэтычным і прафесійным узроўні кваліфікаванымі прававедамі і дзяржаўнымі чыноўнікамі (рэдакцыя 1588 г. падрыхтавана пад кіраўніцтвам канцлера ВКЛ А. Б. Валовіча і падканцлера Л. І. Сапегі). «Статут» – **сведчанне дзяржаўнасці беларускага і літоўскага народаў, іх высокай прававой культуры**.

Справавыя дакументы даволі паслядоўна адлюстроўвалі асаблівасці народнай гаворкі, яе багатую лексіку, фанетычныя і граматычныя

з’явы. Слоўнік старабеларускай мовы папаўняўся грамадска-палітычнай, юрыдычнай тэрміналогіяй (увогуле перыяд ВКЛ адметны фарміраваннем розных тэрмінасістэм: гандлёвай, ваеннай, навуковай і г. д.): *аброк, права, мыто (пошліна), послух (сведка), рубель, чалядзін, дзяржава, прыгонныя людзі, помста, забойца, кошт* і г. д.

**2. Летапісы** (захавалася каля 20 збораў) XV–XVII стст. Сярод іх знаходзяцца **Супрасальскі збор, Увараўскі збор, Віленскі зборнік**, дзе апісваюцца жыццёвыя, ваенныя, княжацкія справы на тэрыторыі нашай краіны. Найбольш знакамітымі з’яўляюцца **«Чэці-Мінеі»**, напісаныя паповічам Бязозкам з Новагародка, які распавядае пра забойства Святаполкам Барыса і Глеба, а таксама **Баркалабаўскі летапіс** (апісваюцца падзеі ў наваколлі Быхава).

**3. Перакладная жыццёвая літаратура** (XV–XVI стст.). Пераклады з грэчаскай, сербскай і некаторых іншых моў: **«Александрыя»** (апісваюцца паходы і подзвігі Аляксандра Македонскага), **«Гісторыя Траянскай вайны»** (аб заваяванні грэкамі Троі); **«Аповесць аб Трыстане»**, **«Гісторыя аб Атыле»**, **«Аповесць пра Баву»**.

**4. Мастацкая і палемічная літаратура:** **«Метры»** Сімяона Полацкага на старабеларускай мове, **эпіграмы Андрэя Рымшы**, палемічныя **прамовы Мялешкі** супраць польскага засілля, а таксама вершы невядомых аўтараў.

**5. Лінгвістычная літаратура:** **«Граматыка Словенска»**, **«Лексіс»** (тлумачыцца 1061 стараславянскае слова) **Лаўрэнція Зізанія**, **«Граматыка» Мялеція Смятрыцкага**, якую пазней М. В. Ламаносаў назаве «вратамі учёности». Дадзеная праца прысвечана апісанню стараславянскай мовы, але, як і ў Л. Зізанія, метамовай (мовай, з дапамогай якой апісваецца іншая мова, у прыватнасці, царкоўнаславянская) паслужыла старабеларуская, дзе адзначаюцца рысы жывой беларускай гаворкі: *зацвярдзелы р, аканне*, замена *яць* на *е*, беларускія лексемы *але, друк, праца* і інш.

**6. Рэлігійная літаратура.** Францыск Скарына (**23 кнігі Бібліі**, **«Малая падарожная кніжыца»**, **«Апостал»**), Сымон Будны на старабеларускай мове ў 1562 г. выдае **«Катэхізіс»**; **Васіль Цяпінскі** выдаў у сваім перакладзе на старабеларускую мову **«Евангелле»**. Да гэтага ж часу належаць **30 зборнікаў кітабаў** (рукапісныя рэлігійныя кнігі татар, якія са старажытнасці да сённяшніх дзён жывуць на Беларусі). Лінгвістычная каштоўнасць дадзеных тэкс-

таў у тым, што арабскімі літарамі паслядоўна і выразна перадаюцца многія фанетычныя асаблівасці беларускай мовы, якія нерэгулярна, эпизадычна фіксаваліся ў старабеларускіх помніках, напісаных кірыліцай. Да такіх асаблівасцей належаць *аканне, яканне, перадача гука г фрыкатыўнага, афрыкатаў джэ, дз, мяккага с* і інш. У тэкстах гэтых помнікаў назіраецца паступовы пераход ад марфалагічнага да фанетычнага прынцыпу напісання слоў. Акрамя ўласных лексем, у дадзеных помніках ёсць і беларуская фразеалогія (*галаву звесіць, сэрца баліць, чыніць паклон* і інш.).

У старабеларускіх рукапісных і друкаваных кнігах даволі разнастайна пададзены жывыя моўныя з’явы, уласцівыя беларускім гаворкам і не характэрныя ў цэлым для рускай і ўкраінскай моў. Да пералічаных фанетычных адметнасцей неабходна дабавіць *падаўжэнне зычных* (*зелле, жыццё* і інш.) *зацвярдзенне р, ж, ш, ч* (*прамо, божэ, иншихъ, чьи* і г. д.), *прыстаўныя гукі в, з* (*восень, гусеница* і інш.), *пераход в, у, л у ў*, перададзенае праз *в* (*вжо, прышовъ* і пад.), *чаргаванне* складоў *ро, ло з ры, лы* ў становішчы паміж зычнымі (*кровъ – крыви, глотка – глытати* і пад.). З марфалагічных рысаў: скланенне назоўнікаў тыпу *боль, жаль, тень, насыть* і г. д. *на ўзор мужчынскага роду*, ужыванне канчаткаў *-у (-ю)* у назоўніках *р. скл. адз. л. м. р.* (*народу, броду* і пад.). У слоўнікавым складзе беларускай мовы, акрамя спрадвечнабеларускай лексікі, сустракаюцца шматлікія запазычанні з розных моў: польскай (*скарга, еднасць, ліст, ксёндз* і інш.), чэшскай (*брама, гарцаваць* і інш.), літоўскай (*пуня, клуня, жвір* і інш.), нямецкай (*варта, штурм, фурман* і інш.), французскай (*паішпарт, сяржант* і інш.), італьянскай (*пошта, паляц, кампанія* і інш.), лацінскай (*правінцыя, камісія, працэс, копія* і інш.), грэчаскай (*біблія, манах* і інш.), цюркскіх (*атаман, тавар, торба* і інш.) і г. д.

Старабеларуская мова на працягу некалькіх стагоддзяў абслугоўвала розныя сферы грамадскага жыцця ў ВКЛ. Яна аказала ўплыў на іншыя мовы, у прыватнасці, на літаратурную мову рускай народнасці. Менавіта гэты перыяд (XIV–XVI стст.) лічыцца росквітам у гісторыі беларускай культуры, мовы, таму вучоныя і назвалі яго «залатым векам».

Аднак далейшы ход развіцця беларускай мовы быў надзвычай неспрыяльным.

## *Прычыны заняпаду беларускай мовы ў Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі*

У 2-й палове XVI ст. пасля аб'яднання Літвы з Польшчай на аснове Люблінскай уніі (1569 г.) беларускія землі ўвайшлі ў склад **Рэчы Паспалітай**. Пры падтрымцы каталіцкага Рыма Рэч Паспалітая пачынае праводзіць палітыку апалячвання і акаталічвання беларусаў. Спачатку афіцыйна выкарыстоўваліся і польская, і беларуская мовы, але з цягам часу паступова ў якасці дзяржаўнай уводзіцца польская мова. У **1696 г.** Варшаўскі сейм прыняў пастанову аб забароне беларускай мовы ў дзяржаўных і судовых установах. **У канцы XVII ст. беларуская літаратурна-пісьмовая мова прыходзіць у поўны заняпад.** Па сутнасці, працягвае развівацца толькі народная гутарковая мова (дыялекты), якая сустракаецца ў шматлікіх помніках фальклору (казкі, паданні, прыказкі, прымаўкі, вершаваныя творы, жарты і г. д.), а таксама ў якасці ўставак у польскамоўныя драматычныя творы для характарыстыкі беларускіх персанажаў. Менавіта з гэтага часу ў галовы тутэйшага насельніцтва ўбівалася негатыўнае, зневажальнае стаўленне да ўсяго беларускага, у першую чаргу да беларускай мовы, якую сталі называць «мовай хамскай, мужыцкай, паганскай». Польская мова лічылася мовай вышэйшага гатунку, панскай, шляхетнай. На вялікі жаль, многія прадстаўнікі беларускай шляхты за пэўныя прывілеі выракаліся не толькі роднай мовы, але і свайго беларускага паходжання, больш таго – сваёй веры.

**У канцы XVIII ст.** у выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай (1795 г.) беларускія землі ўвайшлі ў склад **Расійскай імперыі**. У 1840 г. царскі ўрад (Мікалай I) забараняе ўжываць назву «Беларусь» (існавала назва «**Северо-Западный край**»). Афіцыйная перапіска і мастацкая літаратура на беларускай мове былі забаронены. У літаратурнай беларускай мове гэтага часу амаль не было грамадска-палітычнай і навуковай тэрміналогіі, не было строгай сістэмы граматычных, лексічных і арфаэпічных нормаў (гэтым тлумачыцца адсутнасць у беларускай літаратуры такога напрамку, як класіцызм, дзе творы павінны пісацца на добра апрацаванай мове, высокім стылем).

Сваёй роднай мовай беларускі народ карыстаўся толькі ў бытавой сферы. Польскія і рускія вучоныя не прызнавалі беларускую

мову самастойнай, разглядалі яе як польскі або рускі дыялект; вялі спрэчкі наконт таго, кім з’яўляюцца тутэйшыя жыхары: рускімі ці палякамі.

У 1867 годзе царскі ўрад забараніў друкаванне кніг на беларускай мове. Гэта забарона праіснавала да рэвалюцыі 1905 года. За ўсё XIX стагоддзе, па падліках даследчыкаў, выйшла не больш за 75 кніг. Пасля паўстання 1863 года на працягу 30 гадоў на Беларусі не было надрукавана ніводнай кнігі на беларускай мове. А тыя, што выходзілі ў свет, друкаваліся за межамі Расійскай імперыі. Сярод нешматлікіх твораў, якія з’явіліся ў XIX ст., найбольш значнымі лічацца ананімныя паэмы «Тарас на Парнасе» і «Энеіда навыварат».

*Утварэнне новай беларускай літаратурнай мовы.  
Працэс беларусізацыі ў 20-я гады XX ст.*

Як ні дзіўна, але менавіта ў час поўнага нацыянальнага заняпаду ў асяроддзі навукоўцаў-беларусістаў з’яўляецца ідэя беларускага нацыянальнага Адраджэння. Узнавіць беларускую культуру праз адраджэнне беларускай мовы – такую мэту ставілі перад сабой асветнікі XIX ст. (ля вытокаў гэтага прагрэсіўнага працэсу стаялі **Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, В. Дунін-Марцінкевіч, К. Каліноўскі, У. Сыракомля, Ядвігін Ш., А. Гурыновіч** і іншыя прагрэсіўныя пісьменнікі). Нягледзячы на царскую забарону аб друкаванні кніг, у канцы XIX ст. за мяжой выходзяць творы **Францішка Багушэвіча** (зборнікі «Дудка беларуская» і «Смык беларускі»), з’яўляюцца вершы **Я. Лучыны**. У 1906 г. выдаюцца газеты «**Наша Доля**», пасля – «**Наша Ніва**». У «Нашай Ніве» друкавалі свае творы класікі беларускай літаратуры: **Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, Цётка, С. Палуян** і інш. Іх творчасць і стала пачаткам **новай беларускай літаратурнай мовы**. Нагадаем, што фарміравалася яна не на кніжных традыцыях, як многія іншыя літаратурныя мовы, а цалкам «вырастала» з народных гаворак, затым апрацоўвалася, удасканалывалася майстрамі беларускага слова. (Аднак працэс развіцця сучаснай літаратурнай мовы расцягнуўся больш чым на стагоддзе. Па сутнасці, яшчэ ў пачатку XX ст. беларуская мова была неўнармаванай, развівалася ў асноўным у жанры мастацкай літаратуры.)

У 1918 г. была ўтворана Беларуская Народная Рэспубліка (БНР) і беларуская мова ўпершыню пасля часоў ВКЛі набыла статус дзяржаўнай, г. зн. на ёй працавалі ўрад і іншыя грамадскія ўстановы. Распачаўся працэс **беларусізацыі**. Да беларускага пісьмовага слова далучыліся мільёны людзей. Толькі за перыяд з 1920 па 1926 г. пачалі сваю творчую дзейнасць каля 500 маладых літаратараў, сярод іх А. Александровіч, А. Бабарэка, Я. Пушча, М. Чарот, А. Дудар, К. Чорны, З. Бядуля, К. Крапіва і інш. Упершыню былі створаны на беларускай мове падручнікі для школ па ўсіх прадметах, слоўнікі (у прыватнасці, слоўнікі вайсковай тэрміналогіі, прававой, батанічнай; дыялектныя слоўнікі, перакладныя і інш.). У канцы 1920-х гадоў амаль уся літаратура (каля 90 %), якая выпускалася ў рэспубліцы, была беларускамоўнай, звыш 80 % школ мелі беларускую мову навучання. Беларуская мова стала мовай справаводства, навукі. У 1918 г. **Браніслаў Тарашкевіч** падрыхтаваў «**Беларускую граматыку для школ**», якая дала пачатак станаўленню новай беларускай арфаграфіі. У «Граматыцы» ўпершыню былі прыведзены ў сістэму правілы напісання спрадвечна беларускіх слоў і асобна вызначаны нормы напісання слоў іншамоўнага паходжання. «Граматыка» Тарашкевіча на працягу 20-х гадоў XX ст. заставалася адзіным стабільным вучэбным дапаможнікам, на аснове якога ствараліся падручнікі і даследаванні па беларускай мове.

### *Беларуская мова ў 30–90 гады XX ст.*

Аднак ужо ў 1930-я гады працэс беларусізацыі быў спынены. У выніку рэпрэсій загінулі тысячы грамадскіх дзеячаў, вучоных, пісьменнікаў, работнікаў асветы (толькі за адзін дзень у Мінску было расстраляна восем літаратараў: **А. Дудар, М. Зарэцкі, П. Галавач, А. Вольны, В. Каваль, В. Сташэўскі, В. Маракоў, І. Харык**; збіраліся матэрыялы для арышту Я. Купалы і Я. Коласа). Знішчалася беларуская творчая інтэлігенцыя

У 1938 г. выходзіць пастанова ЦК ВКП(б) «**Аб абавязковым вывучэнні рускай мовы ў школах нацыянальных рэспублік і абласцей**».

У 2-й палове XX ст. беларуская літаратурная мова існавала ва ўмовах канкурэнцыі з рускай.

На працягу 1950–1980 гадоў сфера выкарыстання беларускай мовы хутка звужалася: скарачаліся тыражы беларускамоўных выданняў, беларускамоўныя школы пераводзіліся на рускую мову навучання. Руская мова, па сутнасці, са сродку міжнацыянальных зносін ператварылася ў дзяржаўную мову нашай рэспублікі.

Прававую аснову для паспяховага нацыянальна-культурнага адраджэння Беларусі стварыў Закон БССР «Аб мовах», прыняты 26 студзеня 1990 г. У верасні гэтага ж года ўрад рэспублікі зацвярджае Дзяржаўную праграму развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных моў. Новыя падыходы да развіцця дзяржаўнай мовы былі канчаткова замацаваны ў Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь. У арт. 17 першага раздзела Канстытуцыі запісана: «Дзяржаўнай мовай Рэспублікі Беларусь з’яўляецца беларуская мова. Рэспубліка Беларусь забяспечвае права свабоднага карыстання рускай мовай як мовай міжнацыянальных зносін”.

Майскі рэферэндум 1995 г. замацаваў дзяржаўнае беларуска-рускае двухмоўе ў рэспубліцы. Нягледзячы на неспрыяльныя сацыяльна-палітычныя ўмовы, у якіх часта аказвалася беларуская літаратурная мова, развіццё на ёй розных жанраў мастацкай, публіцыстычнай, навуковай літаратуры не спынялася на працягу ХХ ст. Дзякуючы рознабаковай творчасці майстроў слова, вучоных беларуская мова стала здатнай да таго, каб ствараць на ёй самыя разнастайныя па характары і змесце творы. На беларускай мове выдадзены шматтомныя галіновыя энцыклапедыі, слоўнікі, граматыкі, манаграфіі, на ёй існуе багатая і самабытная мастацкая і публіцыстычная літаратура.

## **?** *Пытанні для самакантролю*

1. Калі сфарміравалася беларуская народнасць і яе мова, якую вучоныя называюць старабеларускай (старажытнай беларускай)? Чаму гэты перыяд называюць «залатым векам» у гісторыі беларускай культуры, літаратуры, мовы?
2. Якое месца займала беларуская мова ў Вялікім Княстве Літоўскім?
3. Як фарміравалася канцыялярская мова ў Вялікім Княстве Літоўскім?

4. Які ўплыў на станаўленне і развіццё беларускай мовы аказала ўтварэнне Рэчы Паспалітай?
5. Чым тлумачыцца блізкасць паміж славянскімі мовамі?
6. Якое значэнне мелі першыя легальныя беларускія газеты ў пачатку XX ст.?
7. Якія фактары спрыялі ажыўленню беларускай мовы і культуры ў 20-я гады XX ст.?
8. З якімі славутымі імёнамі нашых суайчыннікаў звязана станаўленне культуры, літаратуры і нацыянальнай мовы ў XIX–XX ст.?



### **ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ**

**Заданне 1. Перакладзце на беларускую мову наступныя спалучэнні. Запішыце тыя з іх, якія ўжываюцца ў вашай спецыяльнасці. Падкрэсліце запазычаныя словы.**

Компостная куча, садовы інвентар, пищевые отходы, садовые инструменты, хлебные злаки, свежие плоды, полезные растения, кормовые травы, початки кукурузы, плоды шиповника, семена растений, время цветения, агропромышленные комплексы, экономика растениеводства, обработка почвы, мясная промышленность, продукты питания, молочное сырьё, содержание животных, продукция животноводства, вредители пчёл, овощные культуры, посадочный материал, рыбное хозяйство, ландшафтный дизайн, декоративное садоводство, магнитное поле.

**Заданне 2. Якія думкі Ф. Багушэвіча, прыведзеныя ва ўрывку, актуальныя і сёння?**

Я сам калісь думаў, што мова наша – «мужыцкая» мова, і толькі таго! Але, паздароў Божа добрых людцоў, як навучылі мяне чытаць-пісаць, з той пары я шмат гдзе быў, шмат чаго відзеў і чытаў: і праканаўся, што мова нашая ёсць такая ж людская і панская, як і французская, альбо нямецкая, альбо і іншая якая. Чытаў я ці мала старых папераў, па дзвесце, па трыста гадоў таму пісаных у нашай зямлі і пісаных вялікімі панамі а нашай мовай чысцюсенькай, як бы вот цяпер пісалася. Увідзеўшы гэта, я часта думаў: Божа ж мой, Божа! Што ж мы за такія бяздольныя? Якаясь маленькая Булгарыя –



са жменя таго народу, – якіясьці Харваты, Чэхі, Маларосы і другія пабратымцы нашыя і ружны чужы зброд, жыды маюць па-свайму пісанья і друкованья ксёнжачкі і газэты, і набожныя, і смешныя, і слёзныя, і гісторыйкі, і баячкі; і дзеткі іх чытаюць так, як і гавораць, а ў нас як бы захачеў цыдулку ці да бацькі лісток напісаць па-свойму, дык, можа б, і ў сваёй вёсцы людзі казалі, што «піша па-мужыцку», і як дурня абсмяялі б! А можа, і спраўды наша мова такая, што ёю нічога добрага ні сказаць, ні напісаць не можна? Ой, не! Наша мова для нас святая, бо яна нам ад Бога даная, як і другім добрым людцам, і гаворым жа мы ёю шмат і добрага, але так ужо мы самі пусцілі яе на здзек, не раўнуючы, як і паны вялікія ахотней гавораць па-французску, як па-свойму. Нас жа не жменька, а з шэсць мільёнаў – больш і шмат больш, не раўнуючы, як жыдоў, напрыклад, або татар, ці армян, а пакажы ж, ваша, хоць адну ксёнжачку ці аб гаспадарцы, ці так аб жыцці нашым, каб па-нашаму?

Ці ж ужо нам канечне толькі на чужой мове чытаць і пісаць можна?

**Заданне 3. Прачытайце ўрывак са старажытнага літаратурнага помніка «Руская праўда». Як вы зразумелі яго сэнс? Выпішыце прыклады ўжывання эканамічнай лексікі.**

Оже придетъ крѣвавѣ муже на дворѣ. Или синь то видока ему на искати. Нѣ платити ему продажу 3 гривны. Или не будетъ на немъ знаменія. То привести ему видокъ слово противу слова. А кто будетъ началъ тому платити 60 кунѣ. Аче же крѣвавѣ придетъ. Или будетъ самъ. Почалъ. А выступятъ послуси. То ему за платежъ оже и били. Аже ударитъ мечемъ а не утнетъ на смерть. То 3 гривны. А самому гривна на рану. Оже лѣчебное. Потънетъ ли на смерть. То вира. Или пѣхнетъ мужъ мужа. Любо к совѣдъ любо от себе. Любо по лицу ударитъ. Или жердью ударитъ. А видока два выведуть. То 3 гривны продаже.

*Словы для даведак:* видокъ – сведка; вира – грашовы штраф за забойства; куна – грашовая адзінка; лѣчебное – штраф на лячэнне раны; продажа – грашовы штраф за злачынства; послушь – сведка, відавочнік.

**Заданне 4.** Пазнаёмцеся з прапанаваным урыўкам. Знайдзіце ў ім словы са спецыяльным значэннем, якія па форме адрозніваюцца ад сучасных тэрмінаў. Запішыце тэкст у адпаведнасці з нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Першыя часы пасля лядавіковага пэрыяду ўвесь прастор Беларусі быў пакрыты лядавіковым (морэнным) матар'ялам і што зьверху каньне, прынесенае лядавіком, пакрысе разсыпалася, аж пакуль з яго не зрабілася ўперад жарства, а пасля гліна і пясок. На паўднёвым усходзе Беларусі ляжаў між іншым і лес, які асеў у відзе пылу, што прынесены быў ветрам з поўначы. Вось на гэтых глінах, пясках ды лёссе і павырасталі грунты

*(Смоліч А. Геаграфія Беларусі, 1923).*

**Заданне 5.** Прачытайце тэкст. Якія лексічныя адзінкі з тэксту выкарыстоўваюцца ў сучаснай мове? Што выклікае складанасць пры ўспрыняцці тэксту?

**Статут Вялікага Княства Літоўскага (1588)**

*(урывак)*

Теж уставуемъ, если бы князские панские або и землянские были гоны бобровые давные звечные у иного суседа дедизне, ино оный панъ в чьей дедизне будутъ гоны, не маеть самъ ани людемъ своимъ допустить старого поля доорати, зеремена подьорал, або сеножати подькосилъ або лозу подрубаль а тым бобры выгонилъ, таковой маеть платити дванадцать рублей грошей, а тому зеремени пред се маеть упокой дать такъ далеко яко бы могъ киемъ докинути, пакли бы хто кгвалтомъ бобры побилъ, або злодейскимъ обычаемъ выкраль, таковой маеть кгвалтъ платити а колко бы бобровъ убилъ тогды маеть платити за чорного бобра чотыри копы грошей а за карого две копе грошей. Пакли бы бобрь с того старого зеремени вышоль, а пришоль ново выньшое зеремя на кгрунтъ и берегъ иньшого пана, тогды в чьемъ кгрунтъе зеремя будетъ, тому тежъ и ловенье бобровъ належати маеть.

**Заданне 6.** Параўнайце тэксты. Вызначце моўныя з'явы, якія сведчаць пра роднасць беларускай, рускай і ўкраінскай моў.

Я люблю гэтыя прасторы, люблю неаглядныя, ружова-сінія далі іх, поўныя жыцця, малюнкавасці, разнастайнасці тонаў зямлі і неба, дзе так многа разгону для тваіх вачэй, дзе маўклівая далечыня, атуліўшыся танюсенькаю наміткаю сінечы, думае нейкую адвечную сваю думку і так моцна парывае душу зазірнуць за заслону гэтай

мудрасці, каб пазнаць яе таямніцы. Я люблю гэтыя далі, дзе ласкава-прыветнае сонца разлівае свой усмех і так пяшчотна праводзіць мядцёлачкаю праменняў па твары зямлі і лёгкімі ветрыкамі калыша на гольках зялёнае лісце, расчэсвае і блытае косы кучаравым хвоям і гойдае над полем срэбна-шэрае жыта, кожны момант пераліваючы яго жывыя рухлівыя цені і асвятленне, як бы выганяючы з зямлі ільняна-дымную, бясконцую, несупынную плынь.

*(Я. Колас)*

Я люблю родныя просторы, люблю іх неабозримыя розовато-сінія далі, полныя жыцця, бесконечнага разнаобраззя красок зямлі і неба, дзе так многа раздолля для твоіх очей, дзе молчаливыя далі, окутаныя тоненькай синеватой дымкай, думаюць какую-то извечную сваю думу і так сильно влекут, маняць заглянуць за светлую завесу іх мудрасці, пазнаць іх тайны. Я люблю гэтыя далі, дзе ласкава-прыветлівае сонца рассыпае свае ўлыбкі і так нежна праводзіць метелочкай сваіх лучей па ліццу зямлі і лёгкі ветрычок колышет на ветках зялёныя лісьці, расчэсвае і путае косы кудравых сосен і качае над полем сярэбрысто-серую рожь, мгненна мяняе, переливая яе жывыя, падвыжныя тэні, словна выкатывая із зямлі дымчато-льняныя, бесконечныя, безастанавочныя волны.

*(Пераклад Я. Мазалькова)*

Я люблю гэтыя просторы, люблю неасяжны, рожево-сіні іхні далі, сповненні жыцця, мальовнічосці, різноманітнасці тонів зямлі й неба, дзе багата розгону для твоіх очей, дзе мовчазна далечінь, агорнувшыся тэндэтным серпанком сіняві, думае якусь адвечную сваю думу і так сильно порывае душу зазірнуць за завісу мудрасці, каб пазнаць яе таямніцы. Я люблю гэтыя далі, дзе ласкавае прывітнае сонца разлівае свай усміх і так пестліва гладзіць мітелочкаю променів па абліччю зямлі та лёгкімі вітерцамі колише на гілочках зялёныя лісьці, розцісуе й кошлатіць косы кучерявых хвой і гойдае над полем сярэбрысто-сірэ жыта, раз у раз переливаючы яго жывыя рухлівыя тэні й святло, нібы котычы з-пад зямлі дымчато-блакітныя, нескінчэнныя, неспінныя хвілі.

*(Пераклад Г. Вінгурскай)*

**Заданне 7. Прачытайце выразна вершы, захоўваючы нормы беларускага літаратурнага вымаўлення. Прасачыце за вымаўленнем зычных гукаў [ж], [дж], [ш], [ч], [р], [с’]. Выпішыце словы, агульныя для рускай і беларускай моў.**

а) Трэба дома бываць часцей,  
Трэба дома бываць не госцем,  
Каб душою не ачарсцвець,  
Каб не страціць святое штосьці.  
Не забыць, як падвялы аер  
На памытай падлозе пахне,  
Як у студню цыбаты асвер  
Запускае руку да пахі.  
Не забыць сцэжкі той, што цябе  
На дарогу выводзіла з дому,  
Што ў хаце там быў рубель  
У цане і па курсу старому.  
Не забыць, як марозам злым  
Клямка пальцы пячэ балюча  
І адкуль на стале тваім  
Бохан свежага хлеба пахучы.  
Помніць свой на іржышчы цень,  
Не забыць, як завуць суседа,  
Не забыць, як пяе пад дзень  
За вясёлым сталом бяседа.  
Помніць кожнай масніцы спеў,  
Кожны кут у прыціхлай хаце.  
Лёсу дзякаваць, што паспеў  
Ты пачуць блаславенне маці.  
Трэба дома бываць часцей,  
Трэба дома бываць не госцем,  
Каб душою ты стаў чысцей  
І не страціў святое штосьці.

*Р. Барадулін*

б) Чароўнай музыкай сагрэты,  
Як песня родная ці казка,  
Як зоркі ясныя над светам,  
Два шчырых словы «калі ласка».  
Яны ад шчодрасці народа,  
Ад чысціні яго, спагады,  
Як песня родная ці казка,  
Два шчырых словы «калі ласка».  
У іх прыязні, дружбы подых,  
І незабыўны водар мая,  
І сіла самых добрых словаў,  
Якія сэрцам успрымаю.  
Я імі проста заварожан,  
І блізкія з маленства словы  
Цвітуць і росна, і прыгожа,  
Нібы маёй матулі мова.

*А. Лойка*

Родная мова, цудоўная мова!  
Ты нашых думак уток і аснова!  
Матчын дарунак ад самай калыскі  
ты самацветаў яскравая нізка.  
*Уладзімір Дубоўка*

### **Тэма 1.3. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму**

#### ***Сутнасць і асаблівасці білінгвізму***

Праблема моўнага жыцця ў нашай рэспубліцы сёння адносіцца да адной з найбольш актуальных і складаных. Разам з тым гэта пра- блема існуе не толькі ў нашай краіне, але і ў гісторыі суіснавання ін- шых народаў, іх культур і моў у шматнацыянальных краінах наогул.

Паводле даных Акадэміі навук Францыі, насельніцтва зямнога шара гаворыць не менш чым на 2796 мовах, якія аб'ядноўваюцца ў 11 вялікіх і каля 50 малых моўных груп, а ўсе, хто гаворыць на гэтых мовах, выкарыстоўваюць ад 7 да 8 тысяч дыялектаў. Нямецкія ж вучоныя сцвярджаюць, што сучасныя народы свету гавораць на мовах, колькасць якіх перавышае 4000, а ўсяго навуцы вядома каля 6000 жывых і мёртвых моў.

Стварэнне моўнай карты свету з кожным днём становіцца спра- вай усё больш цяжкай, бо практычна на Зямлі няма аднамоўных краін і нават буйных гарадоў. Напрыклад, Лондан англійскія вучо- ныя называюць «лінгвістычным Вавілонам», бо, паводле звестак міністэрства адукацыі Вялікабрытаніі, у ім гавораць на 147 мовах, хоць, зразумела, найбольш на англійскай. Глумачыцца гэта тым, што выхадцы з былых брытанскіх калоній прывезлі з сабой і свае мовы.

Іншым прыкладам можа быць Швейцарыя: краіна такая ёсць, а мовы швейцарскай няма. На захадзе гэтай рэспублікі гавораць па-французску, на поўдні – па-італьянску, а ў большасці кантонаў – па-нямецку, прычым у кожным «нямецкім» кантоне свой дыялект.

Няма, як вядома, і амерыканскай мовы. Дзяржаўнай мовай 16 кра- ін Паўднёвай і Цэнтральнай Амерыкі з'яўляецца іспанская мова. Дзве буйнейшыя дзяржавы Новага Свету (Злучаныя Штаты Амеры- кі і Бразілія) – англа- і партугаламоўныя. Ні адна з краін Амерыкі не

карыстаецца сваёй спрадвечнай мовай. Арабская мова стала мовай шэрагу культурна розных народаў ад Індыйскага да Атлантычнага акіяна. Большасць былых калоній прыняла мову колішніх каланізатараў, а Індыя з яе надзвычай багатай культурай і вялікімі традыцыямі назвала англійскую мову адной з дзяржаўных. Нават у Старым Свеце, у Еўропе рад краін не мае сваёй спрадвечнай мовы. Няма мовы бельгійскай: у Фландрыі гавораць на фламандскай, а ў Валоніі – на французскай мове. У Аўстрыі карыстаюцца нямецкай мовай, у Люксембургу – нямецкай і французскай.

Зразумела, што зберажэнне сваёй спрадвечнай мовы і спрадвечнай культуры – факт пазітыўны, але ў рэальнай гісторыі чалавецтва ён хутчэй выключэнне, чым правіла. Народы свету знаходзяцца ў пастаянным кантакце адзін з адным, асабліва этнасы суседнія, якія часта маюць адну тэрыторыю пражывання або знаходзяцца ў складзе адной дзяржавы. Моўныя кантакты, якія дыктуюцца эканамічнымі, культурнымі і іншымі сувязямі, патрабуюць вывучэння і выкарыстання ў моўнай практыцы дзвюх і больш моў. Існуюць і іншыя матывы авалодвання дзвюма ці некалькімі мовам (атрыманне адукацыі, патрэбы навуковай дзейнасці і г.д.).

Не з’яўляецца выключэннем і Рэспубліка Беларусь, таму што яна таксама ўяўляе сабой шматнацыянальную дзяржаву з шырока распаўсюджаным двухмоўем (білінгвізмам).

**Двухмоўе** – гэта практыка папераменнага карыстання дзвюма мовамі. Існуе і іншае вызначэнне двухмоўя. **Білінгвізм** (лац. *bi* – два, *lingua* – мова) – гэта двухмоўе, г. зн. суіснаванне ў чалавека ці ва ўсяго народа дзвюх моў, звычайна першай – роднай, і другой – набытай.

### **Тыпы білінгвізму**

Калі веданне дзвюх моў уласціва асобным членам соцыуму, то гэта *індыўідуальны* білінгвізм, калі двухмоўнымі з’яўляюцца цэлыя групы, калектывы, то гаворка ідзе пра *калектыўны* білінгвізм, калі ж двухмоўе пашырана сярод усіх прадстаўнікоў нацыі, то гэта *нацыянальны* білінгвізм. Пры нацыянальным білінгвізме ў краіне афіцыйна прызнаюцца дзве дзяржаўныя мовы (у Беларусі – беларуская і руская, у Фінляндыі – фінская і шведская, у Канадзе – англійская і французская).

Калі дзве мовы ўжываюцца ізалявана адна ад другой (напрыклад, на працы – адна мова, дома – другая), то гаворка ідзе пра *чысты*

білінгвізм, калі ж дзве мовы ўжываюцца ўперамешку (залежыць ад камунікатыўнай сітуацыі), то гэта *змешаны* білінгвізм.

Змешаны ў сваю чаргу падзяляецца ў залежнасці ад ступені разумення носьбітам мовы няроднай мовы на *рэцэптыўны* (чалавек разумее другую мову, але не можа на ёй гаварыць), *рэпрадуктыўны* (чалавек разумее другую мову, аднаўляе тэкст) і *прадуктыўны* (чалавек разумее другую мову, аднаўляе тэкст і самастойна будзе на ёй сказы).

Індывідуальнае двухмоўе не абавязкова абазначае масавае двухмоўе, і, наадварот, нацыянальнае двухмоўе можа існаваць пры індывідуальным аднамоўі. Напрыклад, Швейцарыя – шматмоўная краіна, у якой дзяржаўнымі з’яўляюцца нямецкая, французская, італьянская і рэтараманская мовы. Аднак большасць жыхароў гэтай краіны валодаюць толькі якой-небудзь адной з названых вышэй моў.

### *Сучасная моўная сітуацыя на Беларусі*

На тэрыторыі Беларусі, як сведчаць шматлікія факты, *розныя тыпы двухмоўя* і нават шматмоўя заўсёды былі важнымі элементамі гісторыі беларускага народа. Так, у перыяд Вялікага княства Літоўскага існавала беларуска-царкоўнаславянскае пісьмовае і вуснае двухмоўе, якое ўзнікла яшчэ ў старажытнарускую эпоху. Значна мацней праяўлялася беларуска-польскае двухмоўе, што працягвалася амаль чатыры стагоддзі. Даволі адчувальным было таксама беларуска-лацінскае двухмоўе, уласцівае пераважна адукаваным колам насельніцтва. Практыкавалася беларуска-татарскае, беларуска-яўрэйскае, беларуска-літоўскае двухмоўе і інш. Што датычыцца беларуска-рускага двухмоўя, то ўмовы для яго зараджэння ўзніклі некалькі пазней, у канцы XVIII ст., калі пасля далучэння Беларусі да Расіі руская мова стала дзяржаўнай і на яе тэрыторыі.

Такім чынам, моўная сітуацыя на Беларусі ў пэўныя гістарычныя перыяды характарызавалася як шматмоўная.

Сучасная моўная сітуацыя на Беларусі характарызуецца пераважна суіснаваннем і выкарыстаннем беларускай і рускай моў і можа быць вызначана як беларуска-рускае двухмоўе. Нацыянальнае беларуска-рускае двухмоўе прадстаўлена:

- індывідуальным беларуска-рускім двухмоўем, калі побач з роднай беларускай мовай двухмоўны індывід выкарыстоўвае і рускую мову;

- руска-беларускім двухмоўем, калі побач з рускай мовай двухмоўны індывід выкарыстоўвае беларускую мову;
- індывідуальным беларускім ці рускім аднамоўем.

Побач з беларуска-рускім двухмоўем на тэрыторыі Беларусі ў месцах сумеснага пражывання беларусаў з палякамі, літоўцамі, латышамі, украінцамі існуе беларуска-польскае, беларуска-літоўскае, беларуска-латышкае, беларуска-ўкраінскае двухмоўе. Для небеларускага насельніцтва яно мае характар польска-беларускага, літоўска-беларускага, латышка-беларускага і г. д. Паколькі ў гэтых раёнах функцыянуе і руская мова, можна гаварыць, напрыклад, пра мясцовае беларуска-польска-рускае і г. д. шматмоўе.

Сёння і беларуская, і руская мовы выкарыстоўваюцца ў большасці важнейшых сфер, аднак у колькасных адносінах пераважае ўсё ж руская.

### *Моўная інтэрферэнцыя і яе віды*

У сітуацыі двухмоўя ўзаемадзеянне моў, якія кантактуюць, прыводзіць да інтэрферэнцыі. **Інтэрферэнцыя** – (лац. *inter* «паміж», *ferens, ierentis* «які нясе, пераносіць») ўзаемадзеянне элементаў розных моўных сістэм ва ўмовах білінгвізму. Гэта ўзаемадзеянне выражаецца ў адхіленнях ад нормаў іншай мовы, міжвольным (несвядомым) перанясенні ў яе сістэму асаблівасцей роднай мовы. Узровень інтэрферэнцыі залежыць ад ступені авалодання другой мовай, ад умення свядома адрозніваць факты розных моў і інш. Беларуска-руская і руска-беларуская інтэрферэнцыя – з’ява даволі распаўсюджаная і закранае ўсе сферы моўнай сістэмы:

- **фанетыку** (*фанетычная інтэрферэнцыя*), калі, напрыклад, у рускай мове двухмоўнага індывіда сустракаюцца такія беларускамоўныя фанетычныя рысы, як цвёрдыя [р] і [ч] на месцы рускіх мяккіх [р’] і [ч’], дзеканне і цеканне, ярка выражанае аканне і г.д.;
- **акцэнтацыю** (*акцэнтная інтэрферэнцыя*), калі двухмоўны індывід размаўляе, напрыклад, на беларускай мове, а выкарыстоўвае націск рускай мовы: за’ борт (замест за бо’рт), глі’няны (замест гліня’ны), адзі’наццаць (замест адзіна’ццаць), спіна’ (замест спі’на) і г.д.;
- **лексіку** (*лексічная інтэрферэнцыя*), калі білінгв, напрыклад, у беларускай мове ўжывае выразы тыпу васкрасенне (бел. нядзеля),



благодару (дзякуй), ці калі білінгв у рускай мове ўжывае выразы тыпу Сегодня сильная завея (рус. метель);

- **словаўтварэнне** (*словаўтваральная інтэрферэнцыя*), калі білінгв ужывае словы, у якіх назіраецца несупадзенне словаўтваральных сродкаў, напрыклад, у рускім маўленні такімі інтэрферэмамі з'яўляюцца безлюдность (рус. безлюдие), атлетический (атлетический), вишняк (вишенник), по-человечьи (по-человечески); ці ў беларускім маўленні білінгваў вымакшы (бел. вымаклы), ахрыпшы (ахрыплы), кантраліраваць (кантраляваць).
- **марфалогію** (*марфалагічная інтэрферэнцыя*), калі граматычнае афармленне рускіх і беларускіх лексем не адпавядае норме. Напрыклад, білінгв, гаворачы па-руску, можа няправільна ўжываць родавыя формы назоўнікаў (золотой медаль замест золотая медаль, порванный шинель замест порванная шинель), канчаткі назоўнікаў множнага ліку (озёры замест озёра, окны замест окна) і г. д.
- **сінтаксіс** (*сінтаксічная інтэрферэнцыя*), калі пры карыстанні рускай мовай білінгв уводзіць у яе сінтаксічныя канструкцыі беларускай мовы, напрыклад, дочкина сумка замест сумка дочери, сынов костюм замест костюм сына, смеяться с него замест смеяться над ним і г. д.

Блізкароднасны характар беларускай і рускай моў абумоўлівае шматлікасць і ўстойлівасць памылак пры маўленні ў той ці іншай мове. Аднак яны, як правіла, не ўплываюць на працэс разумення выказванняў як на беларускай, так і на рускай мовах. Таму праблема інтэрферэнцыі для беларуска-рускага двухмоўя стаіць, пераважна, як праблема культуры беларускай і рускай моў ва ўмовах двухмоўя.

## ❓ **Пытанні** **для самакантролю**

1. Што такое білінгвізм? Чым ён выкліканы?
2. Назавіце асноўныя прынцыпы і віды білінгвізму.
3. Што такое моўная інтэрферэнцыя? Прывядзіце прыклады руска-беларускай інтэрферэнцыі на розных моўных узроўнях (арфаэпічны, акцэнталагічны, марфалагічны, лексічны, сінтаксічны).
4. Для чаго існуюць правілы напісання?
5. Што такое трасянка з лінгвістычнага пункту погляду? Пералічыце прычыны ўзнікнення трасянку.

6. Назавіце тыпы двухмоўя.
7. У чым асаблівасці сучаснай моўнай сітуацыі на Беларусі?
8. Якія фактары ўздзейнічаюць на моўную сітуацыю?



## ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

**Заданне 1. Якія асаблівасці фанетычнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы згадваюцца ў тэксце?**

Наша мова вечная, бо ўся яна, як наш характар. Здаецца, кволая ад пяшчотнай мяккасці, яна раптам кідае наверх схаваную ад усіх жалезную мужнасць і сілу. І, як быццам дамогшыся свайго, б'е, як перапёлка ў жытах, – мякка, аж за тры вярсты чуваць. «Эль» – як салодкае віно, «дзе» – як шкляной палачкай па крышталю, мяккае «с» – як соннае ціўканне сінічкі ў гняздзе. І побач «р», як гарошына ў свістку, і доўга, пявуча, адкрыта гучаць галосныя. А «г» прыдыхае так ласкава, як маці на лобік дзіцяці, каб перастаў сніць дрэнны сон.

Дык што ж лепей за цябе, мова мая, мова наша! За цябе, даўня. За цябе, вечна жывая, за цябе, неўміручая?! (У. Караткевіч).

**Заданне 2. Прачытайце тэкст, захоўваючы правілы вымаўлення галосных і зычных гукаў. Выпішыце 10 слоў, у якіх адрозніваюцца вымаўленне і правапіс.**

Вопыт замежных краін паказвае, што і ў камерцыйных, і ў некамерцыйных структурах выжываюць і квітнеюць тыя, хто ўмела скарыстоўвае маркетынжавы падыход. Апошні патрабуе ад усіх пастаяннага супастаўлення сваёй дзейнасці з патрабаваннямі рынку. Такі падыход дазваляе атрымліваць грашовы ці нейкі іншы прыбытак праз задавальненне патрэб спажывцоў. Сапраўдны рынак пачынаецца з даследавання праблем пакупніка і заканчваецца іх вырашэннем з дапамогай таго ці іншага тавару (прадукцыі або паслуг), які вырабляецца, а потым прапаноўваецца на рынку самім вытворцам ці дылерам (пасрэднікам).

Сучаснае маркетынгавае кіраванне прадпрыемствам і ўстановамі склалася за мяжой у сярэдзіне 60-х гадоў. Яно прадугледжвае доўгатэрміновае (перспектыўнае) планаванне, якое абапіраецца на даследаванне рынку, тавару і пакупнікоў; выкарыстанне комплексных метадаў фарміравання попыту і стымулявання збыту; арыентацыю

на тавары «рыначнай навізны», што задавальняюць патрабаванні старанна «вылічаных» патэнцыяльных пакупнікоў.

Рыначны механізм патрабуе пэўнай структуры маркетынгу і метадаў кіравання ім, а таксама аптымальнага ўмяшання дзяржавы. Сёння трэба усім вучыцца маркетынгу, менеджменту, заканадаўству, фінансаванню і г. д., каб кожны меў трывалыя веды і мог паспяхова весці свае справы, уносячы свой уклад у стварэнне нацыянальнага рынку (*І. Кулік*).

**Заданне 3. Запішыце сказы па-беларуску. Якія памылкі (інтэрферэмы) могуць узнікнуць пры перакладзе?**

1. Был ли «золотой век» в истории белорусского государства?
2. Клим Смолятич был одним из образованнейших людей своего времени.
3. В двадцатые годы XX века язык идиш был одним из четырёх государственных языков Беларуси.
4. В своём развитии Великое Княжество Литовское прошло три основных этапа.
5. Молва об уме и красоте полоцкой княжны разнеслась далеко по полоцким землям.
6. Наша земля взрастила многих выдающихся деятелей литературы и искусства, политиков и учёных, которые внесли вклад в историю страны, в развитие её культуры.

**Заданне 4. Прачытайце тэкст і перакладзіце на беларускую мову. Пра што новае вы даведаліся? Чаму важна адрозніваць гукі і літары?**

Букву и звук путать нельзя. А часто путают, – притом всегда страдает звук: его называют буквой (сказывается преклонение перед письменной речью). Говорят: «Слушая Яхонтова, я наслаждаюсь каждым словом, каждой буквой». Как будто, выступая на сцене, он писал, а не произносил стихи!

Буква – это фигурная линия, рисунок (недаром многие художники прославились как мастера рисованного шрифта), рисунок произвести нельзя...

Неразличение звука и буквы мешает понять строение языка. И. А. Бодуэн де Куртэнэ писал: кто смешивает звук и букву, письмо

и язык, «тот только с трудом отучится, а может быть, и никогда не отучится смешивать человека с паспортом, национальность с алфавитом, человеческое достоинство с чином и званием», т. е. сущность с чем-то внешним (*М. Панов*).

**Заданне 5. Прачытайце тэкст. Аб якім тыпе нормы мовы ідзе размова?**

Абмен думкамі паміж людзьмі адбываецца не толькі пры дапамозе жывой гаворкі людзей, але і пры дапамозе пісьма. Пісьмовая мова непамерна расшырыла магчымасці зносін паміж людзьмі ў часе і прасторы. Пры дапамозе пісьма мы можам перадаць свае думкі за тысячы кіламетраў, можам размаўляць адначасова з тысячамі і сотнямі тысяч людзей. Праз пісьмо мы даведваемся, як людзі думалі сотні гадоў таму назад, дзякуючы пісьму думкі нашых сучаснікаў дойдучы да будучых пакаленняў. Адгэтуль зразумела: якое вялікае значэнне мае пісьмовая мова...

Само сабой зразумела, што пісьмовая мова, як важнейшы сродак зносін паміж людзьмі, павінна мець пэўныя нормы, якія аблягчаюць гэтыя зносіны. Захоўваючы гэтыя нормы, людзі дакладней могуць перадаваць свае думкі на пісьме і лепш разумець напісанае іншымі людзьмі. Адным са сродкаў нармалізацыі пісьмовай мовы з'яўляецца правапіс (*К. Краніва*).

**Заданне 6. Прачытайце сказ-выказванне на беларускай і рускай мовах. Якія словы аднолькавыя і блізкія, зразумелыя для носьбітаў абедзвюх моў?**

Я не забыўся любіць характэрна, як калісьці любіў, упершыню пазнаючы яго ў дробязях: праз пажайцелы ліст, што ападаў з галля на галаву, і ў неабсяжнай, загадкавай велічы неба, якім захапляўся каля вогнішча першых начлегаў на пашы.

(*Янка Брыль*)

Я не разучыўся любіць красату, как когда-то любил, впервые познавая ее в мелочах: в пожелтевшем листке, падавшем с ветвей на голову, и в неохватном, загадочном величии неба, которым пленялся у костра первых ночлегов на пастбище.

## Праверачны тэст

### 1. Вызначце правільныя азначэнні паняццяў мова і маўленне:

- 1) маўленне – гэта камунікатыўная дзейнасць чалавека, выкарыстанне мовы ў працэсе зносін з іншымі людзьмі;
- 2) мова – пісьмовая разнавіднасць маўлення;
- 3) маўленне – гэта своеасаблівая форма мовы;
- 4) мова служыць сродкам для фарміравання маўленчых выказванняў і свае магчымасці рэалізуе ў працэсе функцыянавання, г. зн. у маўленні;
- 5) мова – гэта жывы працэс гаварэння, з’ява індывідуальная, суб’ектыўная і непаўторная.

### 2. Адзначце галоўныя функцыі мовы:

- 1) акумулятыўная;
- 2) камунікатыўная;
- 3) экспрэсіўная;
- 4) этнічная;
- 5) пазнавальная.

### 3. Камунікатыўная функцыя мовы – гэта:

- 1) перадача інфармацыі;
- 2) перадача эмоцый;
- 3) устанаўленне кантакту;
- 4) уздзеянне на адрасата;
- 5) найменне прадметаў і з’яў.

### 4. Самыя буйныя аб’яднанні моў называюцца:

- 1) групы;
- 2) класы;
- 3) сем’і;
- 4) разрады;
- 5) сістэмы.

### 5. Беларуская мова:

- 1) уваходзіць ва ўсходнеславянскую падгрупу моў;
- 2) не ўваходзіць у балцкую групу моў;
- 3) не ўваходзіць у індаеўрапейскую моўную сям’ю;
- 4) з’яўляецца ізаляванай мовай;
- 5) уваходзіць у еўрапейскую групу моў.

**6. Адзначце этапы развіцця сучаснай беларускай мовы:**

- 1) праславянскі перыяд (да VI ст.);
- 2) агульнаўсходнеславянскі перыяд (XI–XIII стст.);
- 3) старабеларускі перыяд (XIV–XVIII стст.);
- 4) новы перыяд (XIX–XXI стст.);
- 5) постсавецкі перыяд (XX–XXI стст.).

**7. Адзначце пісьмовыя помнікі агульнаўсходнеславянскага перыяду:**

- 1) «Статут ВКЛ»;
- 2) «Аповесць мінулых гадоў»;
- 3) «Псалтыр» Ф. Скарыны;
- 4) «Руская праўда»;
- 5) «Літоўская метрыка».

**8. У XVII–XVIII стст. беларускія землі ўваходзілі ў склад:**

- 1) Вялікага Княства Літоўскага;
- 2) Рэчы Паспалітай;
- 3) Кіеўскай Русі;
- 4) Расійскай імперыі;
- 5) СССР.

**9. У Вялікім Княстве Літоўскім дзяржаўнай мовай была:**

- 1) літоўская;
- 2) польская;
- 3) беларуская;
- 4) руская;
- 5) ідыш.

**10. Адзначце вядомых асветнікаў XIV–XVII стст.:**

- 1) Васіль Цяпінскі і Францыск Скарына;
- 2) Ефрасіння Полацкая і Кірыла Тураўскі;
- 3) Мялецій Сматрыцкі і Лаўрэнцій Зізаній;
- 4) Яўхім Карскі і Іван Насовіч;
- 5) Браніслаў Тарашкевіч і Мікола Байкоў.

**11. Першай друкаванай кнігай на тэрыторыі ўсходніх славян была:**

- 1) «Псалтыр» Францыска Скарыны;
- 2) «Граматыка» Мялеція Сматрыцкага;
- 3) «Катэхізіс» Сымона Буднага;
- 4) «Евангелле» Васіля Цяпінскага;
- 5) «Апостал» Францыска Скарыны.

**12. Вызначце, хто аўтар кнігі «Беларусы» (пач. XX ст.)**

- |                      |                  |
|----------------------|------------------|
| 1) Францыск Скарына; | 2) Яўхім Карскі; |
| 3) Іван Насовіч;     | 4) Ян Чачот;     |
| 5) Вацлаў Ластоўскі. |                  |

**13. Адзначце тых беларускіх дзеячаў, хто стаяў ля вытокаў нацыянальнай беларускай мовы (XIX ст.):**

- |                         |                        |
|-------------------------|------------------------|
| 1) Ян Чачот;            | 2) Максім Багдановіч;  |
| 3) Францішак Багушэвіч; | 4) Кастусь Каліноўскі; |
| 5) Мікола Гусоўскі.     |                        |

**14. Новая беларуская літаратурная мова пачала адрджацца найперш на аснове:**

- |                          |                      |
|--------------------------|----------------------|
| 1) кніжных традыцый;     | 2) народных гаворак; |
| 3) рускай мовы;          | 4) польскай мовы;    |
| 5) старабеларускай мовы. |                      |

**15. Беларусізацыя – гэта:**

- 1) ачышчэнне беларускай мовы ад запазычанай лексікі;
- 2) звужэнне функцый беларускай мовы;
- 3) укараненне беларускай мовы ва ўсе сферы жыцця грамадства;
- 4) валоданне беларускай мовай;
- 5) масавая эміграцыя беларусаў.

**16. Літаратурная мова – гэта:**

- 1) міжнацыянальная мова зносін;
- 2) дзяржаўная мова;
- 3) найвышэйшая, апрацаваная, упарадкаваная і нармалізаваная форма нацыянальнай мовы;
- 4) тэрытарыяльна неаднастайная мова народа, якая мае абмежаванае пашырэнне і вусную форму бытавання;
- 5) мова мастацкай літаратуры.

**17. Адзначце, у якіх формах існуе сучасная беларуская літаратурная мова:**

- |                                 |                             |
|---------------------------------|-----------------------------|
| 1) дыялектная і мастацкая;      | 2) мастацкая і немастацкая; |
| 3) нарматыўная і ненарматыўная; | 4) пісьмовая і вусная;      |
| 5) дыялектная і літаратурная.   |                             |

**18. Дыялектная мова – гэта:**

- 1) аднастайная мова на ўсёй тэрыторыі Беларусі;
- 2) мова, якая актыўна развіваецца ў апошні час;
- 3) сукупнасць мясцовых гаворак;
- 4) мова толькі тых рэгіёнаў, якія мяжуюць з суседнімі дзяржавамі;
- 5) трасянка.

**19. Вызначце, колькі дыялектаў існуе на тэрыторыі Беларусі:**

- |                  |             |
|------------------|-------------|
| 1) 2;            | 2) 3;       |
| 3) 4;            | 4) каля 10; |
| 5) вельмі многа. |             |



## Тэжсты для перакладу

1. Деятельность Симеона Полоцкого оказала большое влияние на просвещение молодой России. Он был первым профессиональным писателем и первым в России интеллигентом. Будучи приглашённым в 1664 году в Москву для воспитания детей царя, Симеон Полоцкий занимался одновременно писательской и просветительской деятельностью. Царь Фёдор Алексеевич под воздействием своего учителя открыл первую в Кремле типографию и отдал её в полное его распоряжение. Это позволило С. Полоцкому издать многие свои произведения. За 16 лет пребывания в Москве он оставил 50 тысяч строк писательских и научных трудов.

Написанный и изданный им «Псалтырь» был в своё время высоко оценён М.В. Ломоносовым, считавшим его вместе с «Грамматикой» М. Смотрицкого «воротами учёности». С. Полоцкий предсказал рождение Петра I, в будущем великого государственного деятеля. Специально для Петра I он подготовил и издал «Букварь», уделял много внимания его воспитанию. По его проекту в 1686 году было открыто первое высшее учебное заведение – Славяно-греко-латинская академия. Он опередил российскую действительность на целый век.

2. Белорусская нация образовалась в результате смешения (ассимиляции) славян с балтами. Первым государственным образованием среди восточнославянских племён было Полоцкое княжество. Оно возникло в конце первого тысячелетия н.э., ещё задолго до образования Киевской Руси. Полоцкое княжество сохраняло независимость на протяжении ряда веков, и даже тогда, когда входило в состав Киевской Руси, а позднее – в состав Великого Княжества Литовского.

Великое Княжество Литовское образовалось на территории Беларуси в 1240 году со столицей в городе Новогрудке в результате мирного слияния древнебелорусских и литовских княжеств. Государственным языком в Великом Княжестве Литовском был старобелорусский язык вплоть до XVII в. Великое Княжество Литовское считалось славянским не только по языку и культуре, но и по преобладанию славянского населения. Белорусский народ создал одно из

самых демократических государственных образований в Европе. Он первый вместе с литовцами и украинцами в 1363 году под Синими Водами нанёс поражение татаро-монгольским ордам и на протяжении столетий успешно защищал свою свободу и независимость от завоевателей. (Е. Ширяев).

3. Растущее население Земли – а к 2050 г. оно может увеличиться еще на два миллиарда человек – требует все больше продовольствия. Чтобы человечество не столкнулось с глобальным голодом, как в фантастическом фильме «Интерстеллар», сельскохозяйственной отрасли придется ответить на ряд серьезных вызовов.

Сейчас мало кто задумывается о будущем, и сельскохозяйственные профессии не всегда пользуются большой популярностью, но в дальнейшем их престиж вырастет. Технологические нововведения позволят эффективно обрабатывать площади, используя меньше рабочих рук, а усложнение отрасли изменит требования к качеству человеческого капитала. Агроспециалистам будущего понадобится системное мышление, развитые организаторские способности и знания в сферах ИТ и биотехнологий. Фермеры начнут мыслить как инновационные предприниматели – будут применять новые технологические решения, повышающие эффективность их хозяйств.

Вместе с развитием отрасли большое внимание уделяется вопросам экологии – вредные удобрения и технологии производства будут постепенно заменяться на безопасные для окружающей среды. Сельскохозяйственные роботы и «умные» системы будут постепенно переходить на энергию солнца и ветра

4. Белорусский литературный язык – национальная гордость белорусов. Отождествлять выполняемые общественные функции белорусского и русского литературного языков было бы неправильно. Ведь именно белорусский язык широко отражает политическую, экономическую, духовную жизнь белорусов. Русский язык не может охватывать те области духовного, где больше всего присутствует национальная специфика (это поэзия, проза, драма, фольклор). Эти области остаются монополией национального языка, ибо ни один язык не может так точно выразить душу народа, как

его родной язык. В условиях же одновременного функционирования двух и более языков ведущая роль должна принадлежать родному национальному языку.

5. Язык – основное средство человеческого общения, при помощи языка люди общаются друг с другом, передают свои мысли, чувства, желания.

Являясь средством общения, язык связан с жизнью общества, с народом – носителем данного языка. Общество не может существовать без языка, как и язык без общества. Вместе с развитием общества развивается и изменяется язык. Изменения в общественной жизни находят отражение в языке и, прежде всего, в его словарном составе.

Язык тесно связан с мышлением, сознанием. Знания об окружающей действительности, которые люди приобретают в процессе труда, закрепляются в языке – в словах, словосочетаниях и предложениях. С помощью языка люди передают свои знания, опыт от поколения к поколению.

Богатство и выразительность белорусского языка отмечали многие писатели и общественные деятели:

«Могучее слово, ты, родное слово» (*Я. Купала*).

«Богат, ты, родной язык» (*П. Бровка*).

«У людей есть богатство одно – человеческое хорошее слово».

(*С. Законников*)

## Раздел 2

# КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

### *Тэма 2.1. Функцыянальныя стылі маўлення.* **Навуковы стыль, яго функцыі, асаблівасці і моўныя сродкі**

#### *Класіфікацыя функцыянальных стыляў*

**Функцыянальны стыль** – разнавіднасць мовы, якая абслугоўвае пэўную сферу чалавечай дзейнасці: навуку, мастацтва, палітыку, дзелавыя і паўсядзённыя (бытавыя) зносіны. Функцыянальныя стылі характарызуюцца формай (вусная, пісьмовая, дыялагічная, маналагічная), мэтай (паведамленне, просьба, загад) і ўмовамі зносін (узрост, характар узаемаадносін суб'яднікаў). Стылі маюць спецыфіку і ў лінгвістычных адносінах: у адборы і выкарыстанні лексікі, марфалагічных і сінтаксічных сродках.

**Вусная і пісьмовая** сферы зносін адрозніваюцца асаблівасцямі кантакту паміж суб'яднікамі. Пры вуснай форме ажыццяўляецца непасрэдны кантакт суб'яднікаў, пры пісьмовай – апасродкаваны. Вусная мова разлічана на слухавое ўспрыманне, пісьмовая – на зрокавае. Пры вуснай форме маўлення вялікую ролю адыгрывае жэст, міміка, інтанацыя. Нездарма Б. Шоу гаварыў, што ёсць пяцьдзсят спосабаў сказаць «так» і пяцьсот спосабаў сказаць «не», але ёсць толькі адзін спосаб напісаць гэта.

Раздел маўлення на вусную і пісьмовую формы несупадае з падзелам стыляў на гутарковы і кніжныя, бо кожны стыль мовы выкарыстоўваецца ў вуснай і пісьмовай форме, але найчасцей гутарковы стыль ужываецца ў вуснай мове, а кніжныя – у пісьмовай.

Дыялагічныя і маналагічныя формы зносін таксама дыкуюць выбар моўных сродкаў. Дыялагічная форма часцей ужываецца ў гутарковым стылі, маналагічная – у кніжных. Аднак і маналагічная форма зносін магчыма ў гутарковым стылі, напрыклад, выступленне на сходзе, сяброўскае пісьмо. Нават у звычайнай размове суб'яднікаў дыялог спалучаецца з маналогам. У такіх кніжных стылях, як публіцыстычны і навуковы, выкарыстоўваюцца элементы дыялагічнай формы выказвання. Стылю мастацкай літаратуры ўласцівы абедзве формы; у лірыцы пераважае маналог, у драматычных творах – дыялог.

Стыль вызначаецца паводле асноўных яго прыкмет: сфера выкарыстання (дзе выкарыстоўваецца), задачы маўлення (з якой мэтай), асноўныя стылёвыя рысы, характэрныя (тыповыя) моўныя сродкі.

Вылучаюць наступныя стылі: **афіцыйна-справавы, навуковы, публіцыстычны, мастацкі (стыль мастацкай літаратуры) і гутарковы**. Усе моўныя стылі, акрамя гутарковага, – кніжныя. Гутарковы з’яўляецца стылем вуснай мовы.

Для ўсіх стыляў характэрна наяўнасць агульнага кампанента – стылістычна-нейтральных моўных сродкаў – і спецыфічных сродкаў выражэння. У кожным стылі ёсць частка слоў, якія могуць выкарыстоўвацца у любым стылі. Гэта **нейтральная** (міжстылёвая лекіка). **Стылістычна афарбаванай** з’яўляецца лексіка, якая не толькі называе прадметы, з’явы, падзеі, але адначасова выражае дадатковыя эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні. Сярод стылістычна афарбаваных слоў вылучаюць гутарковыя і кніжныя. У слоўніках кніжныя словы пазначаюцца паметамі кніжн. (кніжнае), спец. (спецыяльнае), навуковыя тэрміны пазначаюцца паметамі, якія ўказваюць на пэўную галіну навукі.

На сучасным этапе развіцця грамадства найбольш характэрным з’яўляецца ўзаемапранікненне стыляў. Іх узаемны ўплыў. Перасячэнне, скрэшчванне розных стылістычных пластоў выяўляецца не толькі ў звязным тэксце, але і ў асабным выказванні. Тлумачыцца гэта павышэннем узроўню адукацыі, актыўнасцю сродкаў інфармацыі, зменай сацыяльнай структуры грамадства і інш. Межы паміж стылямі заўсёды ўмоўныя, адносныя, цяпер становяцца яшчэ больш рухомымі. Аднак не ўсе стылі аднолькава ўспрымаюць уздзеянне іншых стылістычных пластоў. Найбольш падатлівы гутарковы стыль. Ён пастаянна прыцягвае рознастылёвыя моўныя сродкі, але і сам аказвае вялікі ўплыў на фарміраванне новых прыкмет у іншых стылях. Гутарковы стыль асімілюе кніжныя элементы і сам пранікае ў кніжныя стылі, нават у найбольш кансерватыўны – афіцыйна-справавы.

**Навуковы стыль** – функцыянальная разнавіднасць маўлення, якая выкарыстоўваецца ў сферы навукі і адукацыі, тэхнікі і вытворчасці. Гэта стыль навуковых артыкулаў, дысертацый, энцыклапедый, слоўнікаў, падручнікаў, навукова-тэхнічнай літаратуры, дакладаў і выступленняў на навуковыя тэмы.

Асноўнай формай рэалізацыі навуковага стылю з'яўляецца пісьмовае маўленне, хоць з развіццём сродкаў масавай камунікацыі, пашырэннем навуковых кантактаў павялічваецца роля вуснай формы зносін.

Галоўная функцыя навуковага стылю – перадача навуковай інфармацыі, доказнасць яе сапраўднасці, нярэдка – навізны і каштоўнасці.

Гэтай функцыяй абумоўліваецца спецыфіка навуковага стылю і яго асноўныя стылёвыя рысы: навуковая тэматыка тэкстаў, абстрактнасць і абагульненасць, аб'ектыўнасць і дакладнасць, лагічнасць і строгаць, доказнасць, насычанасць фактычнай інфармацыяй.

### *Асноўныя рысы навуковага стылю*

Асноўнымі рысамі навуковага стылю з'яўляюцца:

- навуковая тэматыка тэкстаў;
- лагічнасць выкладу матэрыялу; інфармацыя падаецца ў пэўнай паслядоўнасці, згодна з планам, несупярэчліва;
- дакладнасць выкладання, якая дасягаецца выкарыстаннем адназначных навуковых сродкаў, спецыяльных слоў, тэрмінаў;
- доказнасць выкладання матэрыялу; прыводзяцца прыклады, аргументы, вынікі эксперыментаў;
- аб'ектыўнасць выкладання; яна праяўляецца ў разглядзе праблемы з розных пунктаў гледжання, у адсутнасці суб'ектыўных падыходаў, эмацыянальных ацэнак, што патрабуе строгасці і дакладнасці моўных сродкаў;
- насычанасць фактычнай інфармацыяй, статыстычнымі дадзенымі, наяўнасць графікаў, формул, табліц і г. д.;
- абагульненасць, абстрактнасць выкладання навуковых тэкстаў; яна праяўляецца ў адборы лексічных сродкаў і асаблівых сінтаксічных канструкцый, якія надаюць тэксту адназначнасць і навуковую дакладнасць.

### *Лексічныя асаблівасці навуковых тэкстаў*

Аснову навуковага стылю, як і іншых стыляў, складаюць агульналітаратурныя, стылістычна нейтральныя словы. Гэта лексіка з'яўляецца ядром тэксту любога стылю і складае найбольшую групу.

Пэўную частку лексікі навуковых тэкстаў складаюць агульнанавуковыя словы, якія ўжываюцца ў навуковых працах самых

розных галін ведаў: *гіпотэза, праблема, тэорыя, сістэма, абгрунтаваць, абумовіць* і г. д.

Самую спецыфічную групу лексікі навуковых тэкстаў складаюць тэрміны – словы, спалучэнні слоў, якія групуюцца ў тэрміналагічныя аб'яднанні паводле пэўнай галіны навукі, тэхнікі і г. д.

У навуковых тэкстах выдзяляюць яшчэ адзін адметны пласт: скарачэнні, абрэвіятуры, сімвалічныя і формульныя абазначэнні.

### ***Марфалагічныя асаблівасці навуковых тэкстаў***

У навуковых тэкстах выкарыстоўваюцца амаль усе часціны мовы (за выключэннем выклічнікаў).

Для навуковага стылю характэрна перавага ва ўжыванні назоўнікаў і прыметнікаў над дзеясловамі. Тут шырока выкарыстоўваюцца аддзяяслоўныя назоўнікі з абстрактным значэннем (*мысленне, выпраменьванне, падаўжэнне, адлюстраванне* і інш.), формы роднага склону назоўнікаў у ролі азначэнняў (*нормы літаратурнай мовы, тэмпература кіпення, закон Ома, тэарэма Піфагора* і інш.).

У навуковым маўленні не прынята выкарыстоўваць займеннік «я» і дзеясловы ў першай асобе адзіночнага ліку. Дзеясловы-выказнікі ўжываюцца звычайна ў форме 3-й асобы цяперашняга часу.

Шырока выкарыстоўваецца абстрактная лексіка: *хуткасць, сіла, ціск, бязважкасць, колькасць* і інш. Для абазначэння агульных паняццяў ужываюцца словы з канкрэтным значэннем.

Даволі актыўна ўжываюцца формы множнага ліку рэчыўных назоўнікаў: *маслы, солі, гліны, газы, шумы, хуткасці, магутнасці*.

Лагічнасць і строгасць навуковага выкладу дасягаецца шляхам выкарыстання:

- спецыяльных канструкцый тыпу *трэба адзначыць, неабходна спыніцца, спачатку прааналізуем, варта падкрэсліць*;
- пабочных канструкцый: *па-першае, гэта значыць, такім чынам*;
- канструкцый з прыназоўнікамі: *з прычыны, у сувязі, у выніку*.

### ***Сінтаксічныя асаблівасці навуковых тэкстаў***

Сказы ў навуковых тэкстах ў большасці двухсастаўныя, развітыя, ускладненыя. Характэрна і ўжыванне ўскладненых і складаных сінтаксічных канструкцый.

Са складаных сказаў найбольш ужывальнымі з’яўляюцца складаназалежныя, што адпавядае патрабаванням доказна-лагічнага выкладу ў навуковых тэкстах. У такіх сказах даданая частка заключае асноўную інфармацыю, а галоўная частка зусім, або амаль зусім пазбаўлена зместу. Гэта канструкцыі, дзе ў ролі галоўнай часткі выступаюць фармулёўкі тыпу: *Трэба сказаць, што... Варта падкрэсліць, што... Неабходна адзначыць, што...* і г. д.

У навуковых тэкстах па мэце выказвання часцей за ўсё выкарыстоўваюцца апавядальныя сказы. Пытальныя сказы навуковаму тэксту надаюць адценне навукова-папулярнага выкладу.

### *Падстылі навуковага стылю*

У навуковым стылі вылучаюцца наступныя падстылі:

- ↪ **уласна навуковы:** артыкулы ў навуковых часопісах, дысертацыі, манаграфіі, даклады і г. д.;
- ↪ **навукова-папулярны:** нарысы, кнігі, артыкулы (разлічаны на шырокае кола чытачоў);
- ↪ **вучэбна-навуковы:** падручнікі, вучэбныя і метадычныя дапаможнікі, матэрыялы;
- ↪ **навукова-справавы:** тэхнічная дакументацыя;
- ↪ **навукова-даведачны:** слоўнікі, даведнікі, каталогі.

### **?** *Пытанні для самакантролю*

1. Што называецца функцыянальным стылем?
2. Ахарактарызуйце вусную і пісьмовую сферы зносін.
3. Дайце азначэнне дыялагічнай і маналагічнай сферы зносін.
4. Назавіце асноўныя прыкметы стылю.
5. Ахарактарызуйце нейтральную і стылістычна афарбаную лексіку.
6. Дайце характарыстыку навуковаму стылю. Назавіце яго асноўныя рысы.
7. Назавіце лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя асаблівасці навуковых тэкстаў.
8. Якія падстылі навуковага стылю вы ведаеце?





## **ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ**

**Заданне 1. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Вызначце стыль тэксту. Знайдзіце спецыфічныя рысы дадзенага стылю. Падкрэсліце тэхнічныя тэрміны.**

В настоящее время для определения потребности и объёма работ по техническому обслуживанию автомобиля без разборки широкое применение получило диагностирование специальным оборудованием и приборами. Для этого в автотранспортных предприятиях и на станциях технического обслуживания организуют посты или станции комплексной диагностики технического состояния автомобиля. На посту определяют тяговую силу на ведущих колёсах, действие тормозов, биение карданного вала, направление светового луча фар. Определяют давление, развиваемое топливным насосом, разрежение во впускном трубопроводе двигателя, правильность показаний спидометра, расход топлива, правильность установки зажигания, количество газов, прорывающихся в картер двигателя.

**Заданне 2. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Знайдзіце рысы, характэрныя для дадзенага стылю.**

Гук гэта ваганне паветра пад уздзеяннем пружкага цела. Такім целам для гукаў мовы з'яўляюцца органы маўлення.

Кожны гук мае вышыню, сілу і тэмбр. Вышыня гука залежыць ад частаты вагання. Чалавечы слых успрымае гукі з частатой ад 20 да 20 тысяч герц адно ваганне ў секунду.

Сіла гука абумоўліваецца амплітудай вагання паветра, і яна будзе тым большая, чым большая яго амплітуда.

**Заданне 3. Складзіце сказы, ужываючы наступныя словы:**

Глушыцель, кампрэсар, рухомы састаў, масляны радыятар, шарыкавы падшыпнік, герметычнасць злучэнняў, блок цыліндраў.

**Заданне 4. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Выпішыце на беларускай мове аддзяслёныя назоўнікі з абстрактным значэннем, характэрныя для навуковага стылю.**

Сохранения почвенного плодородия, внесение органических и минеральных удобрений, известкование почв, переработка доломитовой муки, услуги по погрузке и перевозке, разработка проек-

тно- сметной документации, осуществление авторского контроля, приобретение торфа, производство компоста, проведение агрохимического анализа, реализация продукции, обследование сельскохозяйственных угодий, анализ почв, обработка материалов, составление агрохимических паспортов, закупка горюче-смазочных материалов.

**Заданне 5. Падрыхтуйце пісьмовае паведамленне ў навуковым стылі «Мая будучая прафесія».**

**Заданне 6. Перакладзіце на беларускую мову пабочныя канструкцыі навуковага стылю.**

Очевидно, как правило, кстати, естественно, возможно, разумеется, в сущности, бесспорно, то есть, короче говоря, с точки зрения, по-видимому, во-первых, таким образом, по крайней мере, иначе говоря, в частности, например, иными словами, по мнению экспертов.

**Заданне 7. Размяркуйце жанры па стылях.**

Рэзюмэ, рэпартаж, лірычны верш, дысертацыя, справаздача, фельетон, камюніке, дыпломная работа, нота, манаграфія, паэма, нарыс, іск, інтэрв’ю, памфлет, рэцэнзія, сачыненне, курсавая работа, пасведчанне аб нараджэнні, эсэ, заява, раман, акт, апавяданне, загад, даверанасць, дагавор, артыкул закона, казка, верш у прозе, тэлефонная размова, дарожныя нататкі, аб’ява, пагадненне, тэлерэпартаж, рэфэрат, драма, аповесць, пратакол, даверанасць, анатацыя, артыкул у газеце, прамова на мітынг, пісьмо, даведка.

Стыль				
мастацкай літаратуры	публіцыстычны	размоўны	афіцыйна-справавы	навуковы

**Заданне 8. Падбярыце некалькі ўрыўкаў з навукова-папулярных тэкстаў. Адкажыце, ці адпавядаюць яны патрабаванням гэтага падстылю: жывасць і даступнасць выкладу, абмежаванае выкарыстанне вузкасפעцыяльнай тэрміналогіі, ужыванне вобразных сродкаў, гутарковых слоў і выразаў. Дакажыце правамернасць сваіх меркаванняў.**

## **Тэма 2.2. Асаблівасці афіцыйна-справавога стылю**

**Афіцыйна-справавы стыль** – гэта такая функцыянальная разнавіднасць маўлення, якая выкарыстоўваецца ў сферы афіцыйных дзелавых адносін, г. зн. адносін, што ўзнікаюць паміж дзяржаўнымі органамі, паміж арганізацыямі ці ўнутры іх, паміж арганізацыямі і прыватнымі асобамі ў працэсе вытворчай, гаспадарчай, юрыдычнай дзейнасці.

Афіцыйна-справавы стыль належыць да кніжных стыляў і таму функцыянуе пераважна ў форме пісьмовага маўлення. Гэта стыль дзяржаўных законаў, указаў, афіцыйных паведамленняў, міжнародных дагавораў і пагадненняў, канцылярскай дакументацыі і інш.

Афіцыйна-справавы стыль можа праяўляцца і ў вуснай форме. Гэта адбываецца, напрыклад, на нарадах, сходах, пасяджэннях, калі некаторыя віды дакументацыі (загады, распараджэнні і інш.) даводзяцца да ведама прысутных (зачытваюцца).

Асноўнымі прыкметамі афіцыйна-справавога стылю з’яўляюцца: канстатацыйна-прадпісальны характар дакументаў, неасабовасць выкладу, дакладнасць, высокая ступень стандартызацыі, лагічнасць і кароткасць выкладу, доказнасць.

Афіцыйна-справавы стыль звязаны з прававымі нормамі жыцця грамадства, таму ён характарызуецца аб’ектыўнасцю, адсутнасцю эмоцый, наяўнасцю своеасаблівага этыкету.

Афіцыйныя дакументы маюць ярка выражаны канстатацыйна-сцвярдзальны і прадпісальны характары. Змешчаную ў іх інфармацыю прымаюць да ведама, а прадпісанне – да абавязковага выканання.

### ***Лексічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю***

Лексічнымі асаблівасцямі афіцыйна-справавога стылю з’яўляюцца:

- словы ўжываюцца толькі ў прамым значэнні;
- пашырана выкарыстанне тэрміналагічнай і спецыяльнай лексікі (прававой, юрыдычнай і грамадска-палітычнай тэрміналогіі): *сабекошт, апеляцыя, тарыф* і г. д.
- пашырана ўжыванне асоб па спецыяльнасці, пасадзе: *заказчык, наймальнік, арандатар* і г. д.;

- шырокае ўжыванне назваў афіцыйных дакументаў: *загад, заява, пратакол* і г. д.;
- пашырана выкарыстанне канцылярскіх штампаў і трафарэтаў: *узяць пад кантроль, прыцягнуць да адказнасці, уступіць у дзеянне, прыняць да ведама* і г. д.;
- адсутнасць эмацыянальна афарбаванай лексікі.

### ***Марфалагічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю***

Афіцыйна-справавому стылю ўласцівы неасабовы характар, таму ў ім амаль поўнаасцю адсутнічаюць формы першай і другой асобы займеннікаў і дзеясловаў (выключэнне – заява, загад, дакладная запіска і інш.).

Перавага ва ўжыванні дзеяслоўных словазлучэнняў (дзеяслоў + назоўнік) замест дзеясловаў: *дапамагчы – аказаць дапамогу, удзельнічаць – прымаць удзел, кіраваць – ажыццяўляць кіраўніцтва* і інш.

Ужыванне дзеясловаў з загадным значэннем: *вызначыць, аднавіць, стварыць, правесці* і г.д. Часта пры дзеясловах ужываюцца словы *трэба, неабходна, абавязаны, забараняецца* і інш.

Ужыванне аддзеяслоўных назоўнікаў з адмоўем і без яго: *узгадненне, пагадненне, затрыманне, устанаўленне, перанясенне, невяртанне, незварот, невыкарыстанне, непрымяненне, парушэнне* і інш.

Выкарыстанне дзеепрыметнікаў незалежнага стану на **-уч-, (-юч-), -ач-, (-яч-)** і залежнага на **-ем-, -ім-:** *бягучы, вызначаны, разгледжаны* і інш.

### ***Сінтаксічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю***

Выкарыстанне апавядальных сказаў з прамым парадкам слоў. Амаль поўная адсутнасць пытальных і клічных сказаў. Выкарыстанне безасабовых канструкцый са значэннем загаду, прадпісання: *неабходна звярнуць увагу; перадаць у часовае карыстанне; прыцягнуць да адказнасці* і г. д. Частае выкарыстанне складаназалежных сказаў з некалькімі даданымі часткамі.

Этыкет мае надзвычай важнае значэнне для афіцыйнай карэспандэнцыі, якая з’яўляецца асноўным сродкам сувязі прадпрыемства, установы і з навакольным светам. Прадпрыемствы зацікаўлены

ў збыцце сваёй прадукцыі, і таму часам рэзкі стыль афіцыйнага ліста шкодзіць партнёрскім адносінам.

Для афіцыйных лістоў характэрны спецыфічныя формулы этыкету. Напрыклад, клічнік пасля звароту падкрэслівае значнасць і афіцыйнасць пісьма: *Паважаныя калегі!* Выкарыстанне пабочных канструкцый са значэннем эмоцый пазбаўляе выклад катэгарычнасці. Параўн.: *Мы вымушаны Вам адмовіць.* – *На жаль, мы вымушаны Вам адмовіць.*

У адпаведнасці з этыкетам замест займенніка выкарыстоўваюцца пасіўныя канструкцыі: *Я выканаў – мною выканана.* Рэдка ўжываецца займеннік **ён**. Параўн.: *Да нас прыехаў прафесар Іваноў. Ён зараз прачытае нам лекцыю ...* – *Да нас прыехаў прафесар Іваноў. Прафесар зараз прачытае нам лекцыю ...*. Займеннік **вы** заўсёды выкарыстоўваецца са значэннем пашаны, павышанай увагі: *Як Вам ужо вядома, мы вельмі зацікаўлены ў Вашай прадукцыі.*

### **Падстылі афіцыйна-справавога стылю**

- 1. Дыпламатычны** (у дыпламатыі, мова міжнародных дакументаў): *камюніке, ноты, мемарандум, міжнароднае пагадненне і інш.*
- 2. Уласна заканадаўчы, юрыдычны** (у галіне права і правазнаўства, мова законаў): *законы, канстытуцыі, указы, пастановы і інш.*
- 3. Адміністрацыйна-канцэлярыскі** (у справаводстве, мова дзелавых папер): *заява, аўтабіяграфія, распіска, даведка, справаздача і інш.*

### **?** **Пытанні** **для самакантролю**

1. Дайце характарыстыку афіцыйна-справавому стылю.
2. Вызначце асноўныя прыкметы афіцыйна-справавога стылю.
3. Назавіце лексічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю.
4. Ахарактарызуйце марфалагічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю.
5. Выявіце сінтаксічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю.
6. Якія падстылі афіцыйна-справавога стылю вы ведаеце?



## ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

**Заданне 1.** Падрыхтуйце дакументы для ўладкавання на работу: напішыце заяву і аўтабіяграфію.

**Заданне 2.** Перакладзіце на беларускую мову, запішыце, замяніўшы дзеяслоўна-іменныя словазлучэнні адпаведнымі дзеясловамі.

Произвести улучшение, осуществляют заботу, произвести выплату, подвергнуть сокращению, осуществляют выдачу, допустит снижение (объёма выпуска), осуществляют руководство, проявит интерес, достигнуть опережения, допустит отставание, осуществит питание, осуществляют проверку, вести наблюдение, проводить эксперимент, одержать победу, оказывать внимание.

**Заданне 3.** Прачытайце ўрывак з «Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека». Вызначце яго стыль. Знайдзіце рысы, характэрныя для дадзенага стылю.

**Артыкул 2.** Кожны чалавек павінен валодаць усімі правамі і ўсімі свабодамі, што абвешчаны гэтай Дэкларацыяй, без якога б там ні было адрознення як, напрыклад, у адносінах расы, колеру скуры, полу, мовы, рэлігіі, палітычных або іншых перакананняў нацыянальнага або сацыяльнага паходжання, маёмаснага, саслоўнага або іншага становішча.

Апрача таго не павінна рабіцца ніякага адрознення на аснове палітычнага, прававога або міжнароднага статусу краіны, або тэрыторыі, да якой чалавек належыць незалежна ад таго, ці з'яўляецца гэтая тэрыторыя незалежнай падапечнай несамакіравальнай або як-небудзь інакш абмежаванай у сваім суверэнітэце.

**Заданне 4.** З якіх дзелавых папер маглі б быць узяты наступныя выразы?

Адбудзецца сустрэча, прашу прыняць, усё атрыманае вярну, давяраю атрымаць, апаратура ў парадку, справаздача прыкладаецца, выдадзена для прадстаўлення, за справаздачны перыяд, упаўнаважваю распараджацца, прадпрыемства абавязваецца, ацэначная камісія ў складзе.

**Заданне 5.** Размяркуйце прыведзеныя словы і выразы па групам: стылістычна-нейтральныя; з яркай прыкметай афіцыйна-справавога стылю; неўласцівыя афіцыйна-справавому стылю.

Аднаразовы, аднаразовая дапамога, ануліраваць, адзінаццаць, беларускі, белабрысы, выконваць абавязкі, выпіска з загаду, гравейка, гамана, дым, дурненькі, дыскрэдытацыя, дом, інвентарызацыя, крык, ліквідаваць, мець месца, мець на ўвазе, мост, мёд, невук, ніжэйпадпісаны, прыныць, прыняць меры, працоўны дагавор, паведамленне, рэчка, разява, старшыня, станцыя, халтура, хлеб, страхавы поліс.

**Заданне 6.** Закончыце наступныя сказы, тыповыя для дзелавых пісем.

1. У парадку абмена вопытам .....
2. На жаль, мы не можам задаволіць просьбу .....
3. Напамінаем Вам, што .....
4. Накіроўваем Вам .....
5. Запрашаем Вас прыняць удзел .....

**Заданне 7.** Замяніце словазлучэнні блізкімі па сэнсу дзеясловамі.

1. Зрабіць заяўленне – .....
2. Браць удзел – .....
3. Аказваць садзейнічанне – .....
4. Уносіць прапанову – .....
5. Атрымаць перамогу – .....
6. Аб’явіць падзяку – .....
7. Давесці да ведама – .....
8. Павысіць эфектыўнасць мер – .....

**Заданне 8.** Адрэдагуйце пададзеныя ніжэй словазлучэнні і выказванні, растлумачце, чым выкліканы памылкі пры іх напісанні.

Выпіска з пратакола, падача дакументу, асаблівы рахунак у ашчадным банку, кадравая цякучасць, прынятыя рашэнні к паліпшэнню сітуацыі, дакумент уключае важныя ведамасці.

### Тэма 2.3. Камунікатыўныя якасці маўлення

Працэсы перадачы інфармацыі сродкамі мовыносяць назву «камунікацыі». Задача камунікацыі заключаецца ў тым, каб у свядомасці слухача (чытача) узнікла такая ж інфармацыя, якую перадае той, хто гаворыць (піша). Практычна выходзіць так, што паміж інфармацыяй перададзенай (выражанай) і інфармацыяй, якая ўзнікла ў свядомасці слухача ці чытача, усталёўваецца большае ці меншае падабенства. І чым яно большае, тым лепш ажыццяўляюцца камунікатыўныя задачы, тым большыя дасягненні нават пры элементарным камунікатыўным акце: аўтар (адресант) – тэкст – адресат. Пры адсутнасці любога з названых кампанентаў элементарнага акта камунікацыі не адбудзецца. У паляпшэнні камунікатыўнай якасці маўлення актыўную ролю выконваюць камунікатыўныя якасці маўлення – правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, дарэчнасць, багацце, выразнасць.

**Правільнасць маўлення** прадугледжвае захаванне носьбітамі мовы літаратурнай нормы, што забяспечвае адзінства моўных сродкаў і ўзаемаразуменне паміж тымі, хто вядзе гаворку. Вось чаму адна з асноўных задач навучання ў школе заключаецца ў тым, каб кожны авалодаў літаратурнымі нормамаі беларускай мовы, а ў ВНУ ўдасканалваў бы іх.

Правільнае маўленне – гэта маўленне з захаваннем норм літаратурнай мовы. Моўныя нормы – гэта замацаваныя ў маўленчай практыцы правілы вымаўлення, словаўжывання, пабудовы сказаў і тэкстаў. Яны адлюстроўваюць грамадска-эстэтычныя погляды на слова і ўнутраныя заканамернасці моўнай сістэмы ў яе развіцці.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове існуюць **арфаэпічныя, акцэнталагічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, лексічныя, фразеалагічныя, сінтаксічныя і стылістычныя** нормы. Правільнасць пісьмовага маўлення рэгулююць таксама арфаграфічныя і пунктуацыйныя нормы.

**Арфаэпічныя нормы** патрабуюць ад усіх носьбітаў мовы адзінага вымаўлення гукаў, гуказлучэнняў у словах і спалучэннях слоў. Правільнае літаратурнае вымаўленне – істотная адзнака культуры маўлення і культуры чалавека ўвогуле. Парушэнне арфаэпічных нормаў тлумачыцца ўплывам дыялектных рысаў роднай гаворкі, блы-



таннем асаблівасцей беларускага і рускага літаратурнага маўлення і ўплывам арфаграфіі. Арфаэпічныя нормы прадугледжваюць:

- правільнае вымаўленне галосных, напрыклад: злучнік *i* і часціца *i* пасля слова на галосны вымаўляюцца як [i̯]; галосны [y] не пад націскам вымаўляецца выразна; галосныя [o], [э], [a] не пад націскам вымаўляюцца як гук [a] і г.д.; правільнае вымаўленне зычных, напрыклад: [p] у беларускай мове толькі цвёрды; гук [дж] – цвёрдая афрыката, адзін непадзельны гук; гук [дз'] мяккая афрыката, адзін непадзельны гук і г. д.;
- правільнае вымаўленне спалучэнняў зычных, напрыклад: спалучэнні [дч], [тч] вымаўляюцца як падоўжаны гук [чч] і інш.;
- правільнае вымаўленне асобных граматычных формаў, напрыклад: літаратурнае вымаўленне канчаткаў *-ага*, *-ога*, *-яга* ў родным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду прыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў, дзеепрыметнікаў адпавядае напісанню; канчаткі *-ы*, *-і* ў назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду прыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў, займеннікаў і дзеепрыметнікаў вымаўляюцца выразна пад націскам і не пад націскам.

**Акцэнталагічныя нормы** рэгулююць месца размяшчэння націску ў словах (напрыклад, трэба *кварт'ал*, нельга *кв'артал*). Цяжкасці ў засваенні акцэнталагічных нормаў звязаны з тым, што ў беларускай мове націск свабодны, ці разнамесны (*св'етлы – святл'ейшы*). Побач з літаратурнай нормай сустракаюцца акцэнтныя варыянты, якія існуюць паралельна з нарматыўнымі (*над'алей – надал'ей*), і тыя, якія выходзяць за рамкі нормы (*ж'ыхар – жых'ар*), што звязаны з пранікненнем у літаратурную мову дыялектных слоў.

**Словаўтваральныя нормы** ахоўваюць найбольш трывалыя, традыцыйныя ў беларускай літаратурнай мове словаўтваральныя тыпы – схемы пабудовы слоў пэўнай часціцы мовы, якія супадаюць у словаўтваральных адносінах. Напрыклад, пры ўтварэнні аддзеяслоўных назоўнікаў, што абазначаюць асоб па дзеянні, утваральным афіксам з'ўляецца суфікс *-льнік* (*збіраць, збіральнік*), таму намінацыі тыпу *збірацель, стварацель* – адхіленне ад нормы. Словаўтваральныя нормы рэгулююць выбар марфем, іх размяшчэнне і спалучэнне ў складзе новага слова.

**Марфалагічныя нормы** замацоўваюць правільнае выкарыстанне моўных сродкаў паводле іх прыналежнасці да пэўных зменных часцін мовы. Цяжкасці ў засваенні марфалагічных нормаў звязаны з наяўнасцю ў мове варыянтных формаў, многія з якіх набылі функцыянальную нагрузку, сталі важным стылістычным рэсурсам мовы. Няўстойліваць марфалагічных нормаў тлумачыцца ўздзеяннем дыялектаў (напрыклад, выкарыстанне парнага ліку: *дзе баразне*), асаблівасцю мовы-крыніцы, з якой запазычваюцца словы, сітуацыяй двухмоўя. Адхіленні ад нормы назіраюцца практычна сярод усіх зменных часцін мовы. Сярод назоўнікаў – ва ўжыванні слоў з неўласцівымі формамі роду (няправільна: *залатая медаль, свойскі гусь*), ліку (*праменні, карэнні*) і інш.; сярод прыметнікаў – ва ўтварэнні ступеняў параўнання (*вышэй мяне, старэй мяне*) і інш.; сярод дзеясловаў – ва ўжыванні складанай формы прашлага часу (*яна была пайшла*).

**Сінтаксічныя нормы** рэгулююць граматычную сувязь слоў у разнастайных прыназоўнікавых і беспрыназоўнікавых канструкцыях, забяспечваюць правільнасць формы кіравання і дапасавання. У сінтаксісе, як і ў марфалогіі, даволі пашырана варыянтнасць спосабаў выражэння (дапускаецца: *водзыў на аўтарэферат* і *водзыў аб аўтарэфераце*). Пры выбары формы кіравання трэба звяртаць увагу не толькі на канкрэтны і граматычны змест канструкцыі, але і на семантыку слоў і іх сінтаксічныя патэнцыяльныя магчымасці. У многіх выпадках форма кіравання залежыць ад індывідуальных асаблівасцей як граматычна галоўнага слова, так і кіруемага кампанента. Напрыклад, існуе выразная розніца паміж формамі *звяртаць (накіроўваць) увагу на каго, на што* і *зсяроджваць увагу на кім, на чым*. Норма кіравання тут мяняецца ў залежнасці ад лексічнага значэння дзеяслова. Вельмі часта парушаецца кіравальная сувязь у спалучэннях з дзеясловамі *жартаваць, смяяцца, здэкавацца, кпіць, дзівіцца, глуміцца* (няправільна *смяяцца над чалавекам, жартаваць над хлопчыкам*). Гэтыя дзеясловы ў беларускай мове кіруюць родным склонам з прыназоўнікам *з*. Часта дапускаюцца памылкі і пры выбары граматычнай формы дапасавання (пішуць, гавораць: *тры вялікіх дуба, два поўных мяшкі*). Паводле нормы пры дзейніку *большасць* (або *меншасць, некалькі* і інш.) + назоўнік у родным склоне множнага ліку выказнік выкарыстоўваецца пераважна ў форме адзіночнага ліку, калі: назоўнік абазначае неадушаўлены прад-

мет (*некалькі станкоў стаяла*); пры слове *большасць* ёсць азначэнне (*абсалютная большасць прагаласавала*); выказнік выражаны дзеясловам (ці дзеепрыметнікам) залежнага стану (*большасць кніг прачытана*); выказнік папярэднічае дзейніку (*прагаласавала большасць дэлегатаў*). У іншых выпадках дапускаецца выкарыстанне выказніка ў множным ліку.

**Фразеалагічныя нормы** рэгулююць традыцыйнае, замацаванае вуснай і пісьмовай практыкай ужыванне фразеалагізмаў з характэрнымі для іх структурна-граматычнымі, семантычнымі і спалучальнымі асаблівасцямі. Часта сустракаюцца выпадкі нічым не апраўданага парушэння формы або семантыкі фразеалагізма. Параўнаем: *Выступаў я з высокіх трыбун. Даказваў, прасіў, пераконваў, дык далі па карку: «На лёгкі хлеб захацеў?»*; *Мармытаў пад носам дзіцячыя песні*. У першым сказе выкарыстаны фразеалагізм *біць па карку*, аднак яго нарматыўнае значэнне ‘набіць, пакараць; вызваліць ад пасады’ з кантэксту не выяўляецца. Выраз ужыты няправільна. У другім сказе фразеалагізм выкарыстаны няправільна і недарэчна. Звычайна выслоўе *пад носам* ужываецца са значэннем ‘вельмі блізка, побач’; у прыведзеным кантэксце яно выяўляе зусім іншую семантыку – ‘ціха, сам сабе, нягучна’, якая характэрна для падобнага структураў фразеалагізма *пад нос*.

**Лексічныя нормы** выводзяць за рамкі ўжывання тыя адзінкі, якіх не прымае літаратурнамоўная практыка. У некаторых публікацыях сцвярджаецца, што лексічныя нормы быццам бы рэгулююць выбар слова, дыктуюць носьбітам мовы «свае ўмовы». Але з гэтым пагадзіцца нельга. Пісьменніцкая праца над словам паказвае, што замена аднаго слова другім, пошукі найбольш дакладнага і дарэчнага слова дыктуюцца не характарам нормы, а прынцыпам мэтазгоднасці. Так, у аповесці Я. Коласа «Адшчапенец» у першым варыянце было: *Ён не бачыць плесені, заскарузлага ў сваёй архаічнасці вясковага жыцця*. Рыхтуючы тэкст да перавыдання, пісьменнік замяніў слова *архаічнасць* больш натуральным – *старадаўнасць*: яно ў кантэксце твора найбольш стылістычна апраўданае. Між тым слова *архаічнасць* не супярэчыла прадпісанням тлумачальнага слоўніка. Гэта яшчэ раз пацвярджае, што выбар слова рэгулюецца не нормай, а мэтазгоднасцю. Лексічныя нормы ў шырокім плане – гэта правільнасць выбару слова і дарэчнасць прымянення яго ў агульнавядомым значэнні і ў агульнапрынятых спалучэннях.

**Стылістычныя нормы** рэгулююць стылістычную арганізацыю маўлення ў плане выбару не толькі пэўных слоў і сінтаксічных канструкцый, але і марфалагічных формаў. Як вядома, кожны стыль мае свае нормы, свае, адметныя ад іншых стыляў, моўныя сродкі. Стылістычна абмежаваныя словы пазначаюцца ў слоўніках спецыяльнымі паметамі. Напрыклад, у «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» паметай *разм.* (размоўнае) адзначаны шырокі пласт слоў або іх пасобных значэнняў, ужыванне якіх абмежавана гутарковым маўленнем. Гэта словы *гарляк, гарлапан, гарладзёр, гарлапаніць, гарласты, гарлаць* і інш. Але пры неабходнасці гэтыя і падобныя словы можна выкарыстоўваць у іншых стылях, калі гэта не будзе прэрэчыць дарэчнасці як істотнай камунікатыўнай якасці маўлення.

Развіццё літаратурнай нормы – гэта, па сутнасці, станаўленне, развіццё і ўдасканалванне яе нормаў у адпаведнасці з патрэбамі грамадства і ў сувязі з унутранымі заканамернасцямі моўнага развіцця.

**Пунктуацыйныя нормы** рэгулююць пастаноўку знакаў прыпынку ў пісьмовым тэксце ў адпаведнасці з правіламі пунктуацыі, прызначанымі для абслугоўвання патрэб пісьмовых зносін ў грамадстве. Захаванне пунктуацыйных норм садзейнічае разуменню зместу напісанага, павышае культуру пісьмовага маўлення.

**Арфаграфічныя нормы** рэгулююць выбар аднаго з магчымых варыянтаў напісання формы слова ці яго часткі, які адпавядае прыწყам беларускай арфаграфіі, а таксама замацаванай у моўнай практыцы грамадства традыцыі.

### **Дакладнасць маўлення**

Дакладнасць маўлення – гэта адна з асноўных камунікатыўных якасцей, якая патрабуе сэнсавай адпаведнасці слоў, паняццяў знешнім сітуацыям, рэаліям. Дакладнасць – гэта выкарыстанне адзінак мовы ў тых значэннях, якія замацаваны моўнай практыкай грамадства, напрыклад, у слоўніках, граматыках.

Дадзеная камунікатыўная якасць цесна пераплятаецца з правільнасцю маўлення, асабліва з такімі яе нормамі, як лексічныя і сінтаксічныя. Маўленне любога стылю лічыцца дакладным, калі яго адзінкі (словы, паняцці, тэрміны, фразеалагізмы) ужыты з уласці-

вым ім значэннем. Тэкст павінен быць выкладзены такім чынам, каб чытач або слухач успрыняў правільную, канкрэтную, несказоную інфармацыю, таму што недакладнае выкарыстанне аднаго з паняццяў цягне за сабой няправільнае ўспрыняцце ўсяго выказвання.

Дакладнасць маўлення як камунікатыўная якасць у першую чаргу ўласціва навуковаму і афіцыйна-справавому стылям, таму што тут пераважаюць адназначныя словы і выразы, устойлівыя звароты, стандартныя сродкі. Такія кніжныя стылі, як навуковы і афіцыйна-справавы, не дапускаюць парушэння стандартнай структуры ва ўжыванні сінтаксічных канструкцый, азначэнняў, правілаў і т. п. Напрыклад, асцярожнасць трэба праяўляць, ужываючы мнагазначныя паняцці тыпу *гліняны* і *гліністы*, *балотны* і *балоцісты*, *дзелавы* і *дзелавіты*, *канструктыўны* і *канструкцыйны*. Дакладнасць патрабуе рэзка размяжоўваць сінанімічныя паняцці, сачыць за іх спалучэннем з іншымі часціцамі мовы: *якасці* ці *ўласцівасці*, *рухомасць* ці *рух*, *выкарыстоўваць* ці *прымяняць*.

Дакладнасць навуковага (навукова-тэхнічнага, навукова-інфармацыйнага) тэксту дасягаецца не толькі за кошт канкрэтнага словаўжывання, але і за кошт такіх рыс, як дакладнасць разлікаў (у матэматыцы, фізіцы), формул, параметраў, навуковых фактаў і г. д. Парушаючы дакладнасць, нельга беспамылкова выканаць чарцёж, рашыць ураўненне, перадаць гістарычныя ці філасофскія факты. Дакладнасць маўлення – адно з цэнтральных паняццяў навуковага маўлення, якому ўласціва строгасць і лексічная дасканаласць.

Нельга абыходзіцца без дакладнасці і ў публіцыстычным стылі, таму што тут у цэнтры ўвагі знаходзяцца факты, навіны паўсядзённага жыцця, паведамленні, адкрыцці, здарэнні, а скажэнне падобнай інфармацыі вядзе да змянення дадзеных, недаверу грамадскасці да тых ці іншых сродкаў масавай камунікацыі.

Дакладнасць можна выявіць і ў мастацкім стылі. Хаця тут і пераважае аўтарскі вымысел, але ў аснову мноства мастацкіх твораў пакладзены дакладныя гістарычныя факты, літаратурнымі героямі могуць быць канкрэтныя гістарычныя асобы.

У гутарковым стылі такая камунікатыўная якасць, як дакладнасць, таксама не перашкаджае, а наадварот уносіць у гутарку канкрэтнасць, канструктыўнасць, сцісласць. Для перадачы паўсядзённых навін, пацуюцца, звестак лепш карыстацца дасканалай і лаканічнай мовай.

Дакладнасць тэксту ў любым стылі заключаецца ў тым, каб моўны матэрыял быў выказаны і правільна, і канкрэтна, і лаканічна. Парушаючы дакладнасць, мы можам парушыць і іншыя камунікатыўныя якасці.

### *Лагічнасць маўлення*

Лагічнасць маўлення – камунікатыўная якасць, якая ўстанаўлівае паслядоўныя, несупярэчлівыя сэнсавыя сувязі паміж часткамі тэксту. Выказванне будзе лагічным у тым выпадку, калі ў ім існуе цесная сувязь асобных кампанентаў: слоў, сказаў, абзацаў. Лагічнае маўленне падпарадкоўваецца законам логікі, г. зн. законам мыслення грамадства.

Лагічныя сувязі кантэксту наладжваюцца ў галіне сінтаксісу, у сінтаксічных канструкцыях, дзе значнае месца адводзіцца складаным злучнікам: *таму, што; для таго, каб; калі, то* і інш. Адно недакладна ўжытае слова можа парушыць цэласнасць сінтаксічнай або лексічнай сістэмы. Уявім сабе мазаічны малюнак, складзены з мноства асобных частачак. Кожны элемент з'яўляецца часткай ад цэлага, таму каб атрымаць цэласную карцінку, мы павінны кожны асобны кавалачак паставіць на сваё месца. Падобна да таго, як мы ўзнаўляем гэтую мазаіку, так будзем і сваё выказванне, падбіраючы і ставячы на адпаведныя месцы словы, спалучэнні, сказы, часткі.

Лагічнасць як камунікатыўная якасць маўлення ўласціва ў пэўнай ступені ўсім стылям. Яна прымяняецца ў выказваннях, выступленнях, прамовах, артыкулах, падпарадкоўваючыся агульнапрынятаму плану: уступ (уводзіны), асноўная (кульмінацыйная) частка, падагульненне (заклучэнне, вывад). Паміж асобнымі часткамі такой устойлівай кампазіцыі існуе найцяснейшая сувязь. Такая схема абавязковая для навуковага тэксту, дзе не могуць парушацца ўзаемазвяззі ў ланцужку навуковага доказу, тлумачэння, разважання. Новы матэрыял навуковага стылю абавязкова абавіраецца на ўжо вядомы, вывучаны, засвоены. Па законах логікі размяшчаюцца асобныя раздзелы, параграфы, тэмы і іншыя структурныя адзінкі ў падручніках.

Лагічнасць – абавязковая якасць афіцыйна-справавога стылю. Напрыклад, дакументы, заканадаўчыя тэксты прытрымліваюцца паслядоўнасці ў выкладзе матэрыялу. Асобныя рэквізіты ў фармулары дакумента размяшчаюцца ў строгім парадку.

Публіцыстычны стыль аб'ядноўвае асобныя навіны ў цэласныя блокі, тэмы, напрамкі. Дзякуючы такой паслядоўнасці можна лёгка выбраць неабходны матэрыял у СМІ: паведамленні паўсядзённага жыцця, палітычныя звесткі, культурныя навіны і т. п.

Мастацкі стыль вельмі своеасаблівы ў разгортванні падзей, раскрыцці зместу, але і тут можна прасачыць пэўную паслядоўнасць: аўтар можа разбіваць тэкст на часткі, аб'ядноўваць у зборы твораў, тамы, трылогіі і г. д. Выклад аўтарскага бачання ў мастацкім творы, фільме, песні падпарадкаваны яго задуме, ідэі, мэце.

Незакончаныя фразы, недаказаная да лагічнага завяршэння думка, адсутнасць паслядоўнасці ў вусным выказванні – гэта толькі некаторыя недахопы гутарковай мовы. Зразумела, што ў вусным маўленні даволі проста паправіць сказанае, дапоўніць, змяніць, але такое маўленне ўжо нельга назваць лагічным.

Лагічнасць маўлення – гэта ўменне паслядоўна выражаць думкі пры дапамозе сродкаў мовы. Гэта камунікатыўная якасць дасягаецца праз дакладнае ўжыванне слоў, правільны парадак моўных адзінак, умелы выбар дасканалай сінтаксічнай канструкцыі.

### *Дарэчнасць маўлення*

Маўленне з'яўляецца дарэчным, калі яго моўныя сродкі адпавядаюць тэме паведамлення, зместу, мэтам і ўмовам зносін, а таксама з'яўляюцца даступнымі для аўдыторыі. Дарэчнасць маўлення абавязкова павінна пераплятацца з лагічнасцю і дакладнасцю, таму што яе сутнасць заключаецца ў падборы сродкаў у залежнасці ад тэмы гутаркі, стылю, часу, кантэксту, сітуацыі, узроўню падрыхтаванасці слухачоў ці чытачоў. Дарэчная інфармацыя будзе адпавядаць узроўню, інтэлектуальнаму ўзроўню, прафесіі, нават настрою.

Кантэкстуальная дарэчнасць забяспечваесэнсавае адзінства слоў і словазлучэнняў у кантэксце, не дапускае нематыываванае змешванне адзінак. Не змешваюцца ў адным кантэксце словы з жывой, народнай мовы і тэрміналагічная лексіка.

Стылявая дарэчнасць размяжоўвае адзінкі розных функцыянальных стыляў. Напрыклад, нельга ўжываць эмацыянальна-экспрэсіўную лексіку ў навуковым або афіцыйна-справавым стылі.

І наадварот, нельга беспадстаўна выкарыстаць канцылярызмы ў мастацкім ці гутарковым стылі.

Сітуацыйная дарэчнасць прадугледжвае выбар моўных элементаў адпаведна канкрэтнай сітуацыі маўлення. У дадзеным выпадку неабходна кіравацца створанымі абставінамі, напрыклад, нечаканым далучэннем новага суб'екта, апанента.

Асабіста-псіхалагічная дарэчнасць папярэджвае ад неасцярожнага выказвання, так як недарэчнае слова можа раніць чалавека. Неабходна прадумаць асаблівасці размовы з тым ці іншым суб'ектам, таму што адны і тыя ж словы або звесткі могуць успрымацца людзьмі абсалютна па-рознаму.

Навуковаму і афіцыйна-справавому тэкстам найбольш характэрны кантэкстуальная і стыльвая дарэчнасць, якія гарантуюць адзінства стылю. Абодва стылі вылучаюцца спецыфічнымі моўнымі сродкамі, характэрнымі толькі для іх.

У публіцыстычным стылі недарэчнымі могуць з'яўляцца прастамоўныя словы з аднаго боку, і захапленне спецыяльнай тэрміналогіяй – з другога.

Мастацкі тэкст пераважна кіруецца сітуацыйнай дарэчнасцю, паколькі падбор моўнага матэрыялу павінен дакладна перадаць аўтарскі настрой, стварыць неабходную сітуацыю, закрануць душу таго, хто будзе ўспрымаць мастацкі твор.

У гутарковым стылі неабходна ўлічваць асабіста-псіхалагічныя рысы, настрой суб'екта, яго характар, узрост, тэмперамент. У сяброўскую размову недарэчна ўключаць кніжныя, канцылярскія выразы.

Вельмі часта трапінае і неабходнае ў адным стылі можа стаць памылковым і недарэчным у другім, таму адно з важнейшых патрабаванняў стылістыкі – трымацца адзінства стылю.

### **Чысціня маўлення**

Чысціня маўлення – гэта непрымальнасць адзінак мовы, якія супярэчаць нормам правільнасці. Чысціня (чыстата) маўлення забяспечваецца адсутнасцю ў ім нелітаратурных сродкаў:

- дыялектызмаў або мясцовых слоў (*голка, спарыш, бярэць, гавора*);



- прастаноўных слоў і выказаў (*скапыціцца, балбатаць, апруцянець, угу, тудою*);
- таўталогіі або слоў-паразітаў (*ну, гэта самае, карацей, так сказаць*);
- жаргоннай лексікі (*прыкід, крута, здаць хвасты*);
- канцылярызмаў і ўстойлівых выказаў (*вялікае значэнне, мець на ўвазе, прыняць рашэнне*);
- індывідуальна-аўтарскіх запазычанняў ці наватвораў (*чао, о-кей, капут, задзіночанне*);
- русізмаў (*дзярэўня, цірэ, вучыцель*) і інш.

Навуковы і афіцыйна-справавы стылі не дапускаюць ужывання нелітаратурных сродкаў, акрамя тых выпадкаў, калі такія лексічныя адзінкі становяцца прадметам моўнага даследавання. Але моўныя штампы або канцылярызмы складаюць значную частку мовы дакументаў, напрыклад: *індывідуальны графік, у асобе, на падставе*. Часткова ёсць устойлівыя звароты і ў навуковым стылі: *разам з тым, у тым ліку, у сувязі з тым*. У кніжных стылях назіраюцца паўторы тэрміналагічных паняццяў, таму што большасць тэрмінаў не маюць сінонімаў.

Публіцыстычныя тэксты могуць уключаць асобныя элементы дыялектнай лексікі, напрыклад, рэпартаж з сельскай мясцовасці. Мова журналіста павінна быць непаўторнай, яркай і кожны раз прыцягваць увагу людзей.

Мастацкі і гутарковы стылі ў цяперашні час наадварот характарызуюцца актыўным выкарыстаннем жаргоннай лексікі, дыялектных адзінак. У жывым маўленні патрэбна пазбаўляцца ад моўных штампаў, жарганізмаў, грубых і непрыстойных слоў. Чыстае маўленне сведчыць пра чысціню душы чалавека і чысціню яго думак.

### ***Багацце і выразнасць маўлення***

Багацце (разнастайнасць) маўлення – камунікатыўная якасць маўлення, якая выражае максімальнае насычэнне тэксту разнастайнымі моўнымі сродкамі без іх нематываванага паўтарэння. Выкарыстанне актыўнага слоўнікавага запасу ў вусным і пісьмовым маўленні сведчыць пра высокі інтэлектуальны ўзровень асобы, яе дастатковы моўны патэнцыял і багацце думак.

Багаццем маўлення, безумоўна, валодае мастацкі стыль мовы, якому ўласціва і лексічнае, і сінтаксічнае, і інтанацыйнае багацце. Тут умела спалучаюцца рознабаковыя вобразныя сродкі мовы, непрымальнымі з'яўляюцца паўторы. Па разнастайнасці і насычанасці да мастацкага набліжаюцца публіцыстычны і гутарковы стылі. Навуковы вядомы як аднастайны лексічна, сінтаксічна і інтанацыйна, хоць у параўнанні з афіцыйна-справавым ён і імкнецца да разнастайнасці.

Стыль дакументаў, справаводства, заканадаўчых і юрыдычных тэкстаў – устойлівы, лаканічны, з абмежаваным наборам лексічных сродкаў. Выкарыстанне моўных штампаў вядзе да поўнай стандартызаванасці дакументаў, да ўжывання трафарэтных выразаў і адна тыпу сінтаксічных канструкцый.

Выразнасць маўлення – камунікатыўная якасць, якая выклікае цікавасць, увагу, інтарэс, прыцягвае чытача ці слухача сваімі ўласцівасцямі, вербальнымі і невербальнымі элементамі. У выразным кантэксце ўдала размеркаваны структурныя часткі, прадуманы сінтаксічныя канструкцыі, падабрана інтанацыйнае афармленне.

Выразнасць павінна праўляцца не толькі ў мастацкім ці публіцыстычным стылях, але і ў іншых стылях, паколькі гэтая камунікатыўная якасць сінанімічная такім паняццям, як даступнасць, яснасць, зразумеласць, успрымальнасць. Выразнасць забяспечваецца выбарам моўных сродкаў, інтанацыйнай арганізаванасцю вуснага ці пісьмовага матэрыялу.

Навуковы і афіцыйна-справавы стылі не патрабуюць эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, таму выразнасць іх маўлення ствараецца за кошт дакладнага слова- і тэрмінаўжывання, правільнай будовы сказаў, адпаведнай структуры тэксту. У гутарковым, мастацкім і публіцыстычным значную выразнасць надаюць вобразныя сродкі мовы (эпітэты, параўнанні, метафары), а таксама дапаможныя элементы (міміка, жэсты, інтанацыя).

Ступень выразнасці маўлення залежыць ад індывідуальнасці асобы, яго моўнага патэнцыялу, інтэлектуальнага багацця, зацікаўленасці самой тэмай.

## Маўленчыя памылкі

У вусным ці пісьмовым маўленні мы часта дапускаем памылкі. Чаму гэта здараецца? Беларускія моваведы вылучаюць некалькі асноўных прычын:

- няведанне або слабое засваенне нормаў правільнасці маўлення;
- уплыў дыялектнай мовы на літаратурную;
- уплыў рускай (суседняй, блізкай) мовы на беларускую;
- уздзеянне арфаэпічных нормаў на арфаграфічныя і інш.

Сапраўды, калі мы дасканала і цвёрда не ведаем правілы той або іншай мовы, то не адрозніваем моўныя факты: род і лік назоўнікаў у беларускай і рускай мовах, вымаўленне гукаў і спалучэнняў, спецыфіку будовы словазлучэнняў і г. д. Дыялектная форма нацыянальнай мовы ўплывае на літаратурную, асабліва на яе вусны варыянт. У сучасных умовах білінгвізму (двухмоўя) складана пазбегнуць і ўздзеяння рускай мовы, дзякуючы гістарычнай блізкасці і падабенству гэтых усходнеславянскіх моў. Адна з прычын памылак – уплыў арфаэпіі на арфаграфію і наадварот. Часам вымаўляюць словы так, як пішуць: *вітаешся* замест *вітае[ˈcʰa]*, *насенне* замест *насе[ˈnʲə]*. Або на пісьме з’яўляюцца памылкі пад уплывам вымаўлення: *дзьве, сямнаццаць*. Асабістымі прычынамі бязграмацкасці могуць быць і няўважлівасць, і абьякавасць, і недастатковы моўны стаж.

Маўленне падзяляецца на наступныя тыпы: гаварэнне, пісьмо, чытанне і ўспрыняцце (разуменне, слуханне). Вуснае маўленне – гаварэнне – найчасцей насычаецца памылкамі, меней кантралюецца асобай. Але і на пісьме, і нават пры чытанні гатовага матэрыялу лёгка дапусціць памылкі, калі не сачыць за якасцю ўласнай мовы, не падвяргаць сваё асабістае маўленне жорсткай крытыцы.

Адрасуючы маўленне слухачам або чытачам, неабходна дэталёва прадумаць наступнае: ці будзе цікавым ваш выклад, наколькі неабходны ён аўдыторыі, ці адпавядае ён узроўню падрыхтаванасці суразмоўцаў, іх настрою і т. п. Будаваць маўленне патрэбна для канкрэтнага кантынгенту слухачоў, лексічны склад павінен уключаць знаёмыя словы і тэрміны. Як пры выкладзе звестак, так і пры іх успрыняцці важна ўяўляць структуру тэксту: уступную, асноўную і падагульняльную часткі.

Пісьмо як тып маўленчай дзейнасці набліжаецца да гаварэння, таму што інфармацыя выдаецца праз слова ў адным і ў другім выпадку. Адрозненне заключаецца ў канчатковым моўным афармленні: вусная мова пераважна больш простая, а пісьмовая ўскладнена рознымі элементамі. Пры выкладзе думак на пісьме ў нас ёсць час для абдумвання кожнага слова, тэрміна, словазлучэння, знака прыпынку, сказа.

Чытанне як тып маўленчай дзейнасці падобна да слухання: завучыць тэкст на памяць лягчэй, чытаючы яго ўслых, так як матэрыял успрымаецца і зрокава, і на слых. Выкарыстоўваць можна па-свойму разнастайныя віды чытання: хуткае, беглае, выбарачнае, запаволенае, удумлівае і інш. Выбар аднаго з відаў залежыць ад неабходнасці інфармацыі чытачу, яе цікавасці, важнасці, а таксама і іншых прычын, напрыклад, вольнага часу, ступені авалодання зместам. Чытанне – крапатлівы працэс над зместам: абдумванне, запамінанне, параўноўванне, абагульненне і г. д. Чытанне – гэта працэс пазнання новых звестак, лексічных адзінак.

Маўленне чалавека – рухомая і аб'ёмная з'ява, якая звязана не толькі з уменнем правільна і прыгожа гаварыць, але і з агульнай культурай асобы, яе паводзінамі, здольнасцю карыстацца багатымі маўленчымі сродкамі ў розных напрамках грамадскай дзейнасці.

## **?** *Пытанні для самакантролю*

1. Дайце характарыстыку правільнасці маўлення.
2. Што называецца дакладнасцю маўлення?
3. Вызначце асноўныя рысы лагічнасці маўлення.
4. Ахарактарызуйце дарэчнасць маўлення.
5. Што называецца чысціней маўлення?
6. Дайце тлумачэнне багаццю і выразнасці маўлення.
7. Назавіце асноўныя прычыны маўленчых памылак.



## ПРАКТИЧНЫЯ ЗАДАННІ

**Заданне 1.** Вызначце словы, у якіх вымаўленне і напісанне не супадае.

Вадкасць, рычаг, помпа, трубаправод, калодкі, махавік, цяга, пра-кладка, датчык, счাপленне, газ, фільтр, рэдуктар, змазка, святло, кла-пан, рухавік, крывашып, магутнасць, шасцярыня, гайка.

**Заданне 2.** Вызначце род назоўнікаў і запішыце іх парамі на рускай і беларускай мовах.

Узор выканання: *плынь (ж.) – тэчэнне (н.)*

Вага, лік, ланцуг, тыдзень, помпа, ціск, паветра, святло, пытанне, успамін, запіс, занятак, сродак, мэта, цікавасць, колькасць, адбітак, з'ява, пыл, посуд, прастора, насып, дроб, продаж, аб'ява.

**Заданне 3.** Утварыце прыметнікі пры дапамозе суфіксаў, пад-бярыце адпаведныя назоўнікі.

Узор выканання: *квадрат – квадратны, квадратны карань.*

Іголка, ланцуг, кантакт, акумулятар, карбюратар, руль, цыліндр, поршань, упуск, трубка, вада, масла, тормаз, змазка, сістэма, тэхна-логія, тэхніка, сетка, паліва.

**Заданне 4.** Перакладзіце на беларускую мову сказы і запішыце іх. Звярніце ўвагу на нормы ўжывання дзеепрыметнікаў.

1. Благодаря подогреву горючей смеси, движущейся по впускно-му трубопроводу, хорошо испаряется содержащееся в ней топливо.

2. Рулевым управлением изменяют направление движения авто-мобиля путём поворота управляемых колёс.

3. На большинстве автомобилей устанавливают поршневые дви-гатели внутреннего сгорания, преобразующие внутреннюю энергию топлива в механическую.

4. Центробежный водяной насос создаёт принудительную циркуляцию охлаждающей жидкости.

5. Развиваемое насосом давление ограничивает редукционный клапан.

**Заданне 5. Выпраўце памылкі ў тых словазлучэннях, дзе парушаны сінтаксічныя нормы. Запішыце іх.**

Дзякуй вам, бачыў сваімі вачамі, у пяці кіламетрах ад горада, загадчык кафедры, прабачце мяне, хварэць грыпам, паджартоўваць над сабой, вышэй дрэва, пісаць на адрас, дзякаваць ўсіх прысутных, падобны да маці, кватэра ў тры пакоі, вызначыць на смак, гаварыць праз смех, адправіць у аптэку за лекамі, раз у тыдзень, вартаваць па начам.

**Заданне 6. Адрэдагуйце сказы.**

1. На тэрыторыі Гродзенскай вобласці маецца шмат навукова-доследных інстанцый і вопытных гаспадарак.

2. Улады Міншчыны распачалі фінансаванне праектаў у вобласці малога і сярэдняга бізнеса.

3. У наступным годзе адбудзецца аб'яднанне двух брокерскіх фірм.

4. Атрымаўшы ад дырэктара вымову, падначаленымі былі зроблены сур'ёзныя вывады.

5. Прысутныя аддзякавалі арганізатараў канферэнцыі за добрую яе арганізацыю.

6. Раней вызначанага тэрміну з заданнем справіліся чатыры ліцэіста.

7. За выдатныя поспехі ў арганізацыі бізнесу нашаму калегу ўручылі залатую медаль.

8. Сустрэча з кліентам адбылася ў дваццаці кіламетрах ад Мінска.

**Заданне 7. Абазначце націск у словах. Вызначце, ці назіраюцца ў маўленчай практыцы адхіленні ад акцэнталагічных нормаў пры выкарыстанні гэтых слоў.**

Грамадзянін, беларусы, развіты, высокаразвіты, каменны, падпарадкаванне, гліняны, чатырнаццаць, статуя, хабар, хіба, крыху, крапіва, эксперт, дыспансер, шэсцьдзесят, цяжар, статут, ваганне, імя, дакумент, выпадак, слабы, квартал, навіна.

**Заданне 8. У прапанаваных сказах знайдзіце і выпраўце моўныя памылкі.**

1. У адзіночку Алесь Рыбка з таварышамі не змог бы выратаваць сцяг.
2. У сувязі з хваробай прадаўца аддзел зачынены на абед.
3. Вёска маніць сваёй прыгажосцю.
4. На птушкаферме механізавалі раздачу кармоў, паенне і даенне.
5. Неўзабаве я сеў за напісанне сваёй аўтабіяграфіі.
6. У. Караткевіч багата зрабіў твораў на гістарычную тэматыку.
7. Большая палавіна класа ўзяла ўдзел у алімпіядзе па матэматыцы.
8. Гэта ёсць кропка перасячэння прамых ліній.
9. Па ўсёй вобласці выпадучь ападкі ў выглядзе дажджу.
10. У гарах крышталічна чыстае паветра.
11. Да лічбы названых падзей належыць і гэта мерапрыемства.
12. Давайце вызначым цэнтр цяжкасці.
13. Назіраюцца паўторныя рэцыдывы гэтай хваробы.

## **Тэма 2.4. Культура маналагічнага і дыялагічнага маўлення. Маўленчы службовы этыкет**

Значную частку свайго жыцця чалавек праводзіць на працоўным месцы. Немалаважнымі тут з'яўляюцца ўзаемаадносіны з начальнікам або падначаленымі, паколькі гэта ўплывае на мікраклімат у калектыве. Уменне весці размову, падтрымліваць гутарку, прымаць рашэнні – гэта неабходныя дзелавыя якасці службовай асобы.

Паняцце культуры ўключае ў сябе і культуру зносін, культуру маўленчых паводзін. Культура маўленчых паводзін – састаўная частка агульнай культуры. Чым вышэйшы ўзровень культуры чалавека, тым вышэй культура маўленчых паводзін. Маўленчыя паводзіны звязаны з сітуацыяй маўлення, з роляй, якую выконвае носьбіт мовы, напрыклад, адзін і той жа чалавек па-рознаму паводзіць сябе ў маўленчай сітуацыі з аднакласнікамі, настаўніцай, маці: *Эй, дай паглядзець шыйтак! Ганна Пятроўна, можна, я пагляджу гэтую кнігу? Мам, ну я цябе прашу...*

Правілы маўленчых паводзін рэгулююцца моўным этыкетам. Моўны этыкет (ад фр. *etiquette*) – абумоўленая традыцыямі, нормамаі маралі сістэма моўных формул (*добры дзень, дазвольце, прашу прабачыць* і г. д.), якія прымяняюцца з мэтай устанавіць і падтрымаць кантакт з суб'яседнікам. Моўныя формулы этыкету праяўляюцца ў сітуацыях прывітання, развітання, удзячнасці, адабрэння, спачування, віншавання, звароту, просьбы, парады і г. д. у формулах моўнага этыкету, якія выкарыстоўвае чалавек, адлюстроўваецца ўзровень яго адукацыі, выхаванасці, культуры, маўленчага асяроддзя.

Моўны этыкет – неабходная частка культуры маўленчых паводзін кожнага носьбіта мовы. Самыя агульныя правілы прымянення формул моўнага этыкету – ветлівасць, добразычлівасць.

У залежнасці ад абставін працоўнай дзейнасці зносіны дзеляцца на **дзелавыя і свецкія**. **Дзелавыя** або **службовыя, афіцыйныя зносіны** – гэта не толькі абмен інфармацыяй, як гэта звычайна адбываецца ў свецкіх зносінах, яны цягнуць за сабой выпрацоўку рашэнняў, заключэнне дамоў, прыняцце абавязацельстваў, невыкананне якіх можа прывесці да адміністрацыйнай ці юрыдычнай адказнасці. **Свецкія (неафіцыйныя) зносіны** звязаны з вольным часам, носяць культурны характар.



Зносіны могуць быць **прамымі**, якія адбываюцца ў форме гутаркі двух ці больш чалавек, і **ўскоснымі**, з дапамогай пісьмовай перапіскі або тэхнічных сродкаў. На характар і змест дзелавых зносін уплываюць інтэлект, кампетэнтнасць суб'ядніка, веданне ім прадмета размовы, здольнасць выходзіць са складаных сітуацый у працэсе гутаркі. Камунікабельнасць – гэта ўменне падтрымліваць размову (атрымліваць інфармацыю, выдаваць яе, уменне правільна ставіць пытанні).

У дзелавых зносінах значную ролю ў мове адыгрывае арыентацыя на тэхнічны або тэхналагічны бок справы ці на людзей, якія ўдзельнічаюць у вытворчым працэсе. Ад таго, якія з гэтых каштоўнасцей на першым месцы, у многім залежаць узаемаадносіны паміж начальнікам і падначаленымі, а таксама і паміж супрацоўнікамі. Пры накіраванасці на тэхніку і тэхналогію зносіны набываюць дзелавы тон, пры арыентацыі на чалавека ў ім значнае месца займаюць разам з дзелавымі і чалавечыя ўзаемаадносіны. Якасць зносін залежыць ад мовы суб'ектаў: ясны выклад сваіх думак, правільнасць маўлення, выразная дыкцыя робяць гутарку або выступленне даступнымі, садзейнічаюць пошуку аптымальных рашэнняў. Эмацыянальны бок зносін умацняюць выразная міміка і стрыманыя жэсты.

Поспех паседжанняў, сходаў, канферэнцый і інш. залежыць ад тэкстаў дакладаў і выступленняў, якія павінны рыхтавацца зараней: план, тэкст, тэзісы... Абавязкова падтрымліваць візуальны кантакт з аўдыторыяй. Пачынаць не абавязкова з уступу, хоць ён і пажаданы, а з самага важнага і актуальнага. Абавязковым з'яўляецца вывад, падагульненне, дзе не толькі падводзіцца вынік, але і робяцца прапановы, напрыклад, па практычнаму прымяненню.

Важнейшыя патрабаванні да дзелавога выступлення – канкрэтнасць і канструктыўнасць. Неабходна пазбягаць расплыўчатых, агульных фраз, а таксама незразумелых тэрмінаў. Выступленне ўпрыгожвае правільная інтанацыя, змяненне тэмпу маўлення, што мяняецца ў працэсе маналога, вытрымліванне паўз паміж важнымі думкамі або пасля іх выкладу. Слухачоў могуць раздражняць няправільна вымаўленыя словы, памылкова пастаўленыя націскі, паўторы адных і тых жа слоў ці выразаў (магчыма паўтарэнне асноўных думак, але рознымі фразамі).

Вядучы дыскусію (пасяджэнне) павінен сачыць за тым, каб яна не перарасла ў канфлікт. Дапамагаюць весці дыскусію веданне і ўжыванне этыкетных маўленчых формаў. Пачынацца дыскусія можа словамі:

- *Прыступім да работы...*
- *Прашу вашай увагі...*
- *Будзем пачынаць...*
- *Дазвольце лічыць пасяджэнне адкрытым...*

У ходзе абмеркавання вядучы можа выкарыстаць шэраг формаў:

- *Давайце абмяркуем...*
- *Першае, што мы павінны абмеркаваць...*
- *Дазвольце адрасаваць гэта пытанне...*
- *Я думаю, што гэта пытанне можа быць зададзена пазней у індывідуальным парадку...*

- *Працягнем абмеркаванне пытання...*
- *Дазвольце перайсці да абмеркавання наступнага пытання...*
- *Давайце вернемся да тэмы (праблемы, сітуацыі)...*
- *Прашу не адхіляцца ад тэмы...*
- *Абмеркаванне будзе ўзноўлена...*
- *Дазвольце закрыць сход (пасяджэнне)...*

Элементамі любой дыскусіі з'яўляюцца пытанні, якія задаюцца апанентамі і выступаючымі. Існуюць этыкетныя формы фармулёвак пытанняў:

- *Дазвольце задаць пытанне...*
- *у мяне пытанне да...*
- *Я хацеў бы задаць пытанне...*
- *Мяне цікавіць...*
- *Не маглі б Вы мне растлумачыць...*

Выступленні і пытанні звычайна папярэджваюцца зваротамі: *паважаныя, глыбокапаважаныя, таварышы, спадарства, сябры, калегі і інш.* У адказах на пытанні могуць утрымлівацца наступныя выразы:

- *Я б хацеў адказаць на Ваша пытанне наступным чынам...*
- *Паўтарыце, калі ласка, пытанне...*
- *Я не магу адказаць на Ваша пытанне, таму што...*
- *Наколькі я ведаю...*

– Дазвольце пачаць з адказу на апошняе пытанне...

– Калі Вы не супраць, то я б хацеў падумаць...

Этыка правядзення дыскусій патрабуе пазбягаць абвастрэння спрэчак, канфліктаў. Дапамагаюць змякчыць сітуацыю этыкетныя формы выражэння нязгоды:

– Я магу згадзіцца, але толькі пры пэўных умовах...

– Я згодны з многімі палажэннямі, але лічу неабходным...

– Я б хацеў падтрымаць, але...

– Я б хацеў прыцягнуць Вашу ўвагу да...

– У мяне ёсць некалькі заўваг...

– Я не магу раздзяліць Вашу думку... па дадзенаму пытанню...

– На мой погляд, нам неабходна абмеркаваць гэтае пытанне больш канкрэтна...

Любое выступленне заканчваецца падзякай. У любой дыскусіі неабходна выражаць павагу да суб'ядніка або апанента, нават калі яго выказванне на першы погляд здаецца недарэчным. Неабходна імкнуцца зразумець чужое меркаванне, цяплява выслухаць яго. Дыскусія павінна весці да супрацоўніцтва, а не да канфрантацыі. На месцы сваёй працы чалавек знаходзіцца значную частку свайго жыцця, таму важным фактарам для большасці з'яўляецца маральны клімат у калектыве. Паступова супрацоўнік развівае свае дзелавыя якасці, прафесійнае маўленне, і больш плённа гэта адбываецца ў працаздольным і дружным калектыве.

Службовыя зносіны ўключаюць разнастайныя спосабы абмеркавання вытворчых, эканамічных, навукова-тэхнічных і іншых праблем. Найбольш распаўсюджанымі формамі калектывнага разгляду дзелавых сітуацый з'яўляюцца нарады і сходы, якія адрозніваюцца паміж сабой толькі колькасцю ўдзельнікаў, а пытанні могуць вырашацца адны і тыя ж.

Нарады падзяляюцца на **дыктатарскія, аўтакратычныя, сегрэгацыйныя, дыскусійныя, свабодныя** і інш.

На дыктатарскіх нарадах звычайна выступае толькі кіраўнік. Ён паведамляе прысутным сваё рашэнне, знаёміць з распараджэннямі і т. п. У час дыктатарскіх нарад адсутнічае дыскусія. Удзельнікі прымаюць інфармацыю да ведама, задаюць пытанні.

Аўтакратычныя нарады характарызуюцца тым, што кіраўнік задае пытанні і выслухоўвае адказы запрошаных. Апошнія не маюць права выказацца, задаваць пытанні, падтрымліваць іншых прысутных.

Сегрэгацыйныя нарады (сегрэгацыя – з лац. аддзяленне, выдаленне) пачынаюцца дакладам кіраўніка, затым выступаюць толькі тыя, каму даецца слова.

Дыскусійныя і свабодныя нарады адрозніваюцца дэмакратычным характарам. У час дыскусійных пасяджэнняў адбываецца свабодны абмен думкамі, рашэнне ў большасці выпадкаў прымаецца агульным галасаваннем. Свабодныя пасяджэнні праводзяцца без канкрэтнага парадку дня.

Часта праводзяцца і такія формы пасяджэнняў або нарад, як праблемныя, інструкцыйныя, аператыўныя і інш.

Жывыя зносіны, якімі з’яўляюцца публічныя выступленні кіраўніка або падначаленых, грунтуюцца на вуснай мове. Калі неабходны кантакт з людзьмі, што не могуць быць суразмоўцамі, то выкарыстоўваюць пісьмовую мову: службовыя лісты, распараджэнні, факсы і г. д. Вусная мова заўсёды нясе ў сабе жывы патэнцыял асобы, сілу яго ведаў, веры, упэўненасці. Менавіта жывой мове ўласцівыя тэмп, інтанацыя, мілагучнасць, акцэнты. Рысы прамойцы, яго непаўторныя жэсты, міміка, позірк дапаўняюць мову, яна ўспрымаецца ў цэласным кантэксце. Вуснае маўленне больш простае па сваім слоўніку, па граматычных формах, мае шчыльня сінтаксічныя канструкцыі, нават дапускае паўторы. Пісьмовая, наадварот, насычана аб’ёмнымі сказамі, устойлівымі спалучэннямі, спецыфічнай лексікай, не дапускае памылак. Неабходна памятаць, што пісьмовая мова цяжка ўспрымаецца на слых, таму нуднымі з’яўляюцца даклады, якія чытаюцца з ліста. Пісьмовая мова не ператворыцца ў вусную, калі яе гучна прамаўляць.

У выступленні перад публікай патрэбна жывая мова, таму што прамойца можа сачыць за рэакцыяй слухачоў: удакладняць, скарачаць, дапаўняць... Мова пры гэтым становіцца даходлівай і эфектыўнай, прыносіць задавальненне і аратару, і слухачам.

Залатое правіла маўленчых зносін сцвярджае: чым цішэй гаворыш, тым лепш цябе зразумеюць. Ціхая, прыемная і спакойная мова

афарбавана і тэмбрам голасу, і абаяльнасцю прамоўцы, але і тут можна праявіць і патрабавальнасць, і рашучасць, і выразнасць. Ціхая прамова настройвае на развагу, а гучная выклікае трывогу, неспакой. Прыкметай культуры і розуму з’яўляецца мілагучная, выразная і багатая мова.

Тэмп нашай мовы своеасабліва спалучаецца са зместам, таму найбольш значныя часткі матэрыялу трэба выкладаць павольней, выдзяляць інтанацыйна. Лічыцца: чым большая колькасць слухачоў, тым павольней неабходна гаварыць. Выступаючаму патрэбны паўзы: па-першае, на іх звяртаецца ўвага, па-другое, паўза дазваляе аддзяліцьсэнсавыя часткі тэксту, па-трэцяе, вытрымаць патрэбную паўзу – гэта майстэрства аратара.

Асноўным інструментам уздзеяння на аўдыторыю з’яўляецца, несумненна, слова, але варта прымяняць і дапаможныя сродкі, напрыклад, жэсты. Яны ўзмацняюць эмацыянальны бок выступлення або гутаркі, але прымяняць іх патрэбна ўмела. Не суправаджайце жэстыкуляцый у гэтым тэкст выступлення, гутаркі, прамовы, таму што не кожная фраза патрабуе падкрэслівання жэстам. Колькасць і інтэнсіўнасць жэстаў павінны адпавядаць умовам і мэтам зносін. Прынята лічыць: калі выступаючаму няма чаго сказаць па сутнасці, то ён пачынае актыўна жэстыкуляваць. Жэстыкуляцыя адцягвае ўвагу суб’яднікаў і слухачоў, таму варта памятаць, што пры ўключэнні жэстаў у моўную плынь збядняецца яе выразнасць, зніжаецца эфектыўнасць уздзеяння на прысутных.

Выкарыстоўваць мікрафон патрэбна толькі ў крайнім выпадку, паколькі ён скажае мову, ускладняе наладжванне кантакту з людзьмі. Чым меншая адлегласць паміж суб’яднікамі, тым больш цёплыя і даверлівыя адносіны складаюцца між імі. Вядома, што павелічэнне адлегласці да двух і болей метраў вядзе да з’яўлення адчужанасці, дыстанцыйнасці ў адносінах.

Поспех, выніковасць, вартасць любой гутаркі ці выступлення, безумоўна, залежаць ад мноства фактараў, але ні жэсты, ні інтанацыя, ні знешні выгляд аратара не заменяць сілы слова. Толькі свабодна валодаючы моўнымі сродкамі, дастатковым лексічным запасам, можна авалодаць увагай слухачоў, данесці неабходнае, пераканаць, зацікавіць.

## ? *Пытанні для самакантролю*

1. Што такое моўны этыкет?
2. У якіх абставінах праяўляюцца моўныя формулы этыкету?
3. Ахарактарызуйце дзелавыя і свецкія зносіны.
4. Дайце тлумачэнне прамым і ўскосным зносінам.
5. Дайце характарыстыку розным відам дзелавых зносін.
6. Роля жэстаў і мімікі ў публічным маўленні.



## **ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ**

**Заданне 1.** Прачытайце выказванні пра значэнне рыторыкі як навукі аб аратарскім майстэрстве. Дайце пісьмовы адказ на пытанне «Для чаго чалавеку патрэбна авалодваць аратарскімі навыкамі?»

1. Па-сапраўдному красамоўны той, хто ўмее гаварыць пра будзённыя справы пыроста, пра вялікія – велічна, пра сярэднія – стылем, прамежкавым паміж абодвума. (*Цыцэрон*).

2. Красамоўства ёсць мастацтва аб усякай дадзенай матэрыі «красно» (прыгожа) гаварыць і тым схіляць іншых да свайго меркавання. (*М. Ламаносаў*).

3. Па сутнасці для інтэлігентнага чалавека няўменне красамоўна гаварыць можна лічыць такой жа непрыстойнасцю, як не ўмець чытаць і пісаць... (*А. Чэхаў*).

**Заданне 2.** Складзіце некалькі сказаў, выкарыстоўваючы дадзеныя формы актывізацыі ўвагі.

1. Мне хочацца звярнуць вашу ўвагу на ...
2. Як было ўжо сказана вышэй ...
3. Я толькі коротка выклаў сутнасць справы. Далей я спынюся на дэталях, якія маюць важнае значэнне ...
4. Як вы ўжо маглі здагадацца ...

**Заданне 3.** Складзіце рабочы план выступлення на адну з тэм:

- а) «Справа, якой я хачу прысвяціць жыццё»;
- б) «Цэнасныя арыентацыі моладзі пачатку XXI стагоддзя»;
- в) «Як знайсці сваё прызначэнне?»

**Заданне 4. Падрыхтуйце тэкст размовы на тэму: «Прыем на работу».**

**Заданне 5. Прачытайце адну і тую ж прыказку розным тонам.**

1. Якое карэнне, такое і насенне (расчаравана, павучальна, зладна).
2. Будзе і на крапіву мароз (з гонарам, жартаўліва).
3. Пільнуй гаспадаркі – будуць у гаршку скваркі (павучальна, рашуча).

**Заданне 6. Падбярыце да рускіх этыкетных формул беларускія адпаведнікі.**

Приятного аппетита! Поклон Вам! Приветствую Вас! Моё почтение! Добро пожаловать! Как вы себя чувствуете? Что слышно у Вас? Какими судьбами! Сколько лет, сколько зим! Счастливого пути! Бог в помощь! До скорой встречи!

**Заданне 7. Падрыхтуйце прамову на тэму «Аўтамабіль – не раскоша, а вораг нашага здароўя». Мэта прамовы: пераканаць слухачоў у неабходнасці фізічных заняткаў, працяглай хадзьбы, плавання для чалавека любога ўзросту.**

**Заданне 8. Прачытайце прамову М. Танка на адкрыцці ў Мінску семінара перакладчыкаў беларускай літаратуры на замежных мовах. Прааналізуйце яе па наступным плане:**

1. Вызначце мэту прамовы (праінфармаваць, пераканаць, пабудзіць або пазабаўляць слухачоў).
2. Акрэсліце кампазіцыю прамовы. Як прамоўца развівае тэму, як раскрывае асноўную думку, дае вытлумачэнні?
3. Вызначце асноўную тэму прамовы.
4. Назавіце галоўныя ідэі, якія раскрываюць тэму.
5. Якія аргументы, доказы, прыклады, аналогіі, лічбы, цытаты прыводзяцца ў прамове?
6. Як заканчваецца прамова?

**ШАНОЎНЫЯ ТАВАРЫШЫ!**

*Усе мы рады шчыра прывітаць вас – нашых дарагіх сяброў, пасланцоў добрай волі, і ад імя беларускіх пісьменнікаў падзякаваць за тое, што*

*вы знайшлі час сабрацца на шматпакутнай і гераічнай зямлі Беларусі. Сабрацца з адной мэтай – далейшага ўмацавання творчых сувязяў між нашымі літаратарамі.*

*Якімі б ні былі добрымі ці выдатнымі самі па сабе творы беларускай літаратуры, без добразычлівага і зацікаўленага стаўлення да іх нашых калег-перакладчыкаў, без вашага высокага прафесіяналізму дарога гэтых твораў да іншамоўнага чытача не была б такой вабнай і шырокай, якой яна стала асабліва ў апошнія дзесяцігоддзі.*

*Справа перакладу – гэта не нейкае сезоннае мерапрыемства ці аднаразовая кампанія. Гэта – праца, якая пачалася ў мінулых стагоддзях і разлічаная не на адно пакаленне майстроў слова. Справа перакладу – творчая, а творчасць – гэта перш за ўсё праца нястомная, апантаная, натхнёная, інакш бы ёй не займаліся вялікія майстры прыгожага пісьменства кожнага народа. Паміж вытокамі і вынікамі перакладчыцкай творчасці – складаны працэс пераўзнаўлення, перавыяўлення жыцця, засведчанага мастаком у вобразнай тканіне твора, які перакладаецца. Тэарэтыкі перакладу лічаць, што добрыя пераклады тыя, якія перадаюць не слова ў слова, а пераўзнаўляюць паэзію на паэзію.*

*Сёння перад перакладчыкамі, як і перад усімі літаратарамі, назбіралася шмат праблем. Мы спадзяёмся, што гэтая нарада-семінар стане значнай вяхой на шляху ўмацавання нашых творчых і чалавечых кантактаў*



## **ТЭКСТЫ ДЛЯ ПЕРАКЛАДУ**

**1.** Различают следующие основные виды деятельности специалиста по техническому обслуживанию и ремонту автомобильного транспорта:

*Производственно-технологическая:*

- техническое обслуживание и ремонт автомобильного транспорта и транспортного оборудования в соответствии с требованиями нормативно–технических документов;
- выбор узлов и агрегатов автомобиля для замены в процессе эксплуатации автомобильного транспорта; проведение работ по техническому обслуживанию и ремонту транспорта;
- эффективное использование материалов технологического оборудования предприятий;



- наладка и эксплуатация оборудования для технического обслуживания и ремонта транспортных средств;
- технический контроль при эксплуатации транспорта и транспортного оборудования;
- проведение стандартных и сертификационных испытаний;
- участие в обеспечении экологической безопасности, эксплуатации, хранения, обслуживания, ремонта транспорта и транспортного оборудования.

**2.** Различают следующие основные виды деятельности специалиста по техническому обслуживанию и ремонту автомобильного транспорта:

*Организационно-управленческая:*

- организация работы коллектива исполнителей;
- планирование и организация производственных работ;
- организация безопасного ведения работ при техническом обслуживании и ремонте автомобильного транспорта;
- работа с клиентами;
- выбор оптимальных решений при планировании работ в условиях нестандартных ситуаций;
- осуществление контроля качества работ;
- участие в оценке экономической эффективности производственной деятельности;
- выбор рациональных нормативов эксплуатации, технического обслуживания, ремонта и хранения транспорта и оборудования;
- осуществление технического контроля продукции и услуг;
- обеспечение техники безопасности на производственном участке.

### **3.** *Уважаемый Николай Сергеевич!*

*12 января мы получили от вас коммерческое предложение, в котором вы предлагаете нашему предприятию регулярные поставки металла для реализуемых нашей компанией проектов.*

*Наше руководство рассмотрело ваши условия и готово заключить с вами договор о намерениях и, в дальнейшем, договор о сотрудничестве. Единственным препятствием для плодотворного сотрудничества может стать невозможность поставки металло-*

*проката с отсрочкой платежа, которую вы отказываетесь нам предоставить.*

*Просим вас ещё раз рассмотреть возможность предоставления отсрочки для партий большого объёма! В противном случае, мы будем вынуждены искать партнёров по регулярным поставкам металлопроката среди ваших конкурентов.*

#### **4. Постановление Главного санитарного врача**

1. На входе на объект организуется проведение бесконтактной термометрии у сотрудников и посетителей, с допуском на объект лиц, не имеющих симптомов острых респираторных заболеваний (повышенная температура, кашель, наличие насморка).
2. На объектах рекомендуется проведение обеззараживания воздуха с использованием кварцевых и бактерицидных ламп или рециркуляторов воздуха с бактерицидным эффектом (далее – рециркуляторы воздуха) согласно прилагаемой инструкции. Использование кварцевых и бактерицидных ламп осуществляется при строгом соблюдении правил, в отсутствии людей с обязательным проветриванием помещений. Рециркуляторы воздуха разрешается использовать в присутствии людей.

**5.** Все случаи производственного травматизма подлежат рассмотрению и учету.

Расследованию подлежат несчастные случаи независимо от того, произошли ли они в течение рабочего времени (включая установленные перерывы), перед началом работы, после ее окончания, при выполнении работы в сверхурочное время или в выходные и праздничные дни.

Обмороживания, тепловые удары, острые отравления учитываются как несчастные случаи.

Несчастные случаи с учащимися, проходящими производственную практику, учитываются и расследуются следующим образом. Если учащийся проходит практику под руководством мастера, то несчастный случай расследуется и учитывается учебным заведением; если практика проводится на рабочем месте под руководством технического персонала производства, то несчастные случаи расследуются и учитываются администрацией данного предприятия.



**3. Адзначце, якія падстылі адносяцца да публіцыстычнага стылю:**

- а) газетны;
- б) дыпламатычны;
- в) рэкламны;
- г) навукова-папулярны;
- д) прамоўніцкі.

**4. Адзначце рысы, неўласцівыя навуковаму стылю:**

- а) мастацка-вобразная канкрэтызацыя;
- б) абстрактнасць;
- в) непадрыхтаванасць;
- г) абагульненасць;
- д) імператыўнасць.

**5. Адзначце марфалагічныя асаблівасці навуковых тэкстаў:**

- а) выкарыстанне дзеяслоўных форм, якія выражаюць імгненнасць дзеяння (стук, хваць, шмыг);
- б) шырокае выкарыстанне зваротных дзеясловаў;
- в) выкарыстанне дзеясловаў цяперашняга часу;
- г) выкарыстанне вытворных прыназоўнікаў, якія маюць вузка-спецыфічнае значэнне;
- д) рэчыўныя і абстрактныя назоўнікі выкарыстоўваюцца ў форме множнага ліку.

**6. Адзначце, якія сінтаксічныя асаблівасці з'яўляюцца характэрнымі для навуковага стылю:**

- а) ужыванне разнастайных паводле будовы складаных і простых сказаў з прамым парадкам слоў, ускладненых пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі;
- б) выкарыстанне безасабовых і інфінітыўных канструкцый са значэннем імператыўнасці, неабходнасці;
- в) выкарыстанне антытэзы, паўтора, інверсіі, паралелізму і інш.;
- г) выкарыстанне пасіўных канструкцый, што забяспечвае неасабовы характар выкладу фактаў;
- д) адсутнасць дзеепрыметных і дзеепрыслоўных зваротаў.

**7. Адзначце, якія разнавіднасці падстыляў адносяцца да навуковага стылю:**

- а) юрыдычны;
- б) вучэбна-навуковы;
- в) рэкламны;
- г) навукова-даведачны;
- д) вытворча-тэхнічны.

8. Адзначце, які жанр навуковага тэксту павінен мець наступныя кампаненты: предмет аналізу; актуалінасці тэмы даследавання; фармулёўка асноўнага тэзіса; сціслы змест працы; абагульненая ацэнка; заўвагі, недахопы; выводы; практычныя рэкамендацыі:

- а) артыкул;
- б) рэферат;
- в) анатацыя;
- г) водгук;
- д) рэзюмэ.

9. Адзначце правільнае: «Від тэксту, які заключаецца ў сціслай перадачы зместу або асноўных думак прачытанага ці праслуханага тэксту (артыкула, лекцыі, раздзела з падручніка, асобнай кнігі), называецца...»:

- а) аўтарэферат;
- б) даклад;
- в) канспект;
- г) водгук;
- д) анатацыя.

10. Адзначце, якія жанры не адносяцца да навуковых:

- а) даклад;
- б) мемарандум;
- в) рэзюмэ;
- г) нарыс;
- д) водгук.

11. Адзначце, да якога стылю адносіцца тэкст: «Кожны мае права захоўваць сваю нацыянальную прыналежнасць, таксама як ніхто не можа быць прымушаны да вызначэння і ўказання нацыянальнай прыналежнасці. Знявага нацыянальнай годнасці караецца згодна з законам. Кожны мае права карыстацца родной мовай, выбіраць мову зносін. Дзяржава гарантуе ў адпаведнасці з законам свободу выбору мовы выхавання і навучання»:

- а) афіцыйна-справавы;
- б) навуковы;
- в) публіцыстычны;
- г) мастацкі;
- д) гутарковы.

12. Адзначце, якія падстылі адносяцца да афіцыйна-справавога стылю:

- а) юрыдычны;
- б) прамоўніцкі;
- в) навукова-папулярны;
- г) камунікатыўны;
- д) канцылярскі.

**13. Адзначце лексічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю:**

- а) тэматычна абумоўленая тэрміналогія і тэрміналагічная фразеалогія;
- б) вузкаспецыяльная тэрміналогія;
- в) выарыстанне абрэвіятур, складанаскарочаных найменняў дзяржаўных органаў, устаноў, арганізацый, таварыстваў і пад.;
- г) моўныя штампы;
- д) ужыванне варварызмаў і экзатызмаў.

**14. Адзначце правільнае: «Дакумент, у якім змешчаны звесткі пра жыццёвы шлях, выкладзеныя ад першай osoby, называецца...».**

- а) заява;
- б) даведка;
- в) аўтабіяграфія;
- г) дакладная запіска;
- д) акт.

**15. Асабістымі дакументамі з'яўляюцца:**

- а) план, справаздача;
- б) заява, распіска;
- в) аўтабіяграфія, даверанасць;
- г) загад, дэкрэт;
- д) даведка, аб'ява.

**16. Адзначце функцыянальныя стылі сучаснай беларускай мовы:**

- а) навуковы;
- б) разважанне;
- в) публіцыстычны;
- г) афіцыйна-справавы;
- д) прастамоўны.

**17. Спіс літаратуры па якім-небудзь пытанні – гэта:**

- а) рэзюмэ;
- б) рэцэнзія;
- в) бібліяграфія;
- г) анатацыя;
- д) рэферат.

**18. Культура маўлення – гэта:**

- а) сістэма камунікатыўных якасцей маўлення, якія робяць яго дасканалым сродкам зносін;
- б) вызначаныя соцыумам правілы моўных паводзін;
- в) выразнае вымаўленне гукаў;

- г) замацаваны парадак паводзін, які грунтуецца на ветлівых і паважлівых адносінах да партнёра;
- д) умелае карыстанне інтанацыйнымі сродкамі (мелодыка голасу, тэмп, тон маўлення, паўза).

**19. Камунікатыўнымі якасцямі маўлення не з'яўляюцца:**

- а) правільнасць і чысціня;
- б) дакладнасць і дарэчнасць;
- в) лагічнасць і багацце;
- г) тэмп, тэмбр, мелодыка;
- д) сціпласць і стрыманасць.

**20. Пры падрыхтоўцы да публічнага выступлення неабходна ўлічваць наступныя моманты:**

- а) фінансавыя магчымасці выступоўцы;
- б) умелае выкарыстанне вобразных сродкаў мовы;
- в) склад аўдыторыі і сітуацыю зносін;
- г) ілюстрацыйны матэрыял.

## Раздзел 3 БЕЛАРУСКАЯ НАВУКОВАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ

### Тэма 3.1. Паняцце тэрміна і тэрміналогіі. Гісторыя развіцця беларускай навуковай тэрміналогіі

#### Тэрмін і тэрміналогія

**Тэрмін** (ад лац. *terminus* – мяжа) – гэта слова (або злучэнне слоў), створаныя для дакладнага абазначэння пэўных паняццяў у сферы навукі, тэхнікі, мастацтва, вытворчасці і г. д. Тэрміны – гэта своеасаблівы, штучна створаны набор лексічных адзінак, выкарыстанне якіх абмежавана той ці іншай галіной; тэрмін – імя паняцця.

Асноўныя асаблівасці тэрмінаў:

1. **Дакладнасць** – дакладная адпаведнасць слоўнага абазначэння паняццю (*інавацыя* – *новаўвядзенне*, *канкурэнцыя* – *спаробніцтва*, *менеджар* – *кіраўнік*, *рэкрэацыя* – *адпачынак*, *аднаўленне сіл чалавека*, *страчаных у працэсе працы*, *сэрвіс* – *абслугоўванне* і інш.).

2. **Адназначнасць** – суаднясенне адной назвы паняцця з адным значэннем (*анализ* – *аналіз*; *безработица* – *беспрацоўе*; *бесхозяйственный* – *безгаспадарчы*; *влияние* – *уплыў*; *гибкий* – *гнуткі*; *должность* – *пасада*; *информация* – *інфармацыя*; *производство* – *вытворчасць* і інш.).

3. **Кароткасць** – імкненне да максімальнага скарачэння тэрміна (нярэдка назіраецца злучэнне слоў ці асноў, абрэвіяцыя (*бухулік*, *дзяржбанк*, *ІДІ* (*індэкс даходнасці інвестыцый*)) і інш.).

4. **Сістэмнасць** – кожны тэрмін з’яўляецца адзінкай пэўнай тэрміналагічнай сістэмы (медыцынская, палітычная, эканамічная, юрыдычная тэрміналогіі і інш.).

**Тэрміналогія** – гэта:

1. Сістэма тэрмінаў пэўнай галіны навукі, якая адлюстроўвае адпаведную сістэму паняццяў. Напрыклад, матэматычная тэрміналогія тэхнічная тэрміналогія, юрыдычная тэрміналогія.

2. Сукупнасць тэрмінаў пэўнай мовы: беларуская тэрміналогія.



Тэрміналогія ўключае:

**1. Агульнанавуковыя тэрміны** – важны кампанент лексікі навуковага стылю. Такія словы-тэрміны можна сустрэць ва ўсіх тэрміналагічных сістэмах: *актуальнасць, аналіз, вопыт, дэталізацыя, змест, інфармацыя, кіраванне, магчымасць, мадэль, метад, мэтазгоднасць, надзейнасць, неабходнасць, рэчаіснасць, парадыгма, праграма, сінтэз, сістэма, структура, працэс, рэжым, фактар, форма, функцыя* і інш.).

**2. Міжнавуковыя тэрміны** – уваходзяць у тэрміналагічныя сістэмы некалькіх галін ведаў, паколькі выражаюць найбольш агульныя паняцці (*арфа* – с-г. ‘сельскагаспадарчая машына для ачысткі збожжа ад пылу і пад.’; ‘музычны інструмент’, *абарот* – аграгэх., заатэх., – ‘асобная частка, стадыя, якой-небудзь дзейнасці, развіцця чаго-небудзь’; ‘абарачэнне грашовых сродкаў для атрымання прыбытку’, *дыяфрагма* – ‘мышачная перагародка, якая аддзяляе грудную поласць ад брушной’ (мед); ‘вертыкальная сцена з бетону ў целе плацін для забеспячэння іх воданепранікальнасці’ (гідрамілірацыя); калектар (бібліятэчны (установа, якая займаецца зборам і размеркаваннем чаго-н), мілірацыйны) – ‘шырокі канал, які збірае вадкасць з другіх каналаў для адводу ў іншае месца’; частка электрамашыны, якая служыць для ператварэння пераменнага току ў пастаянны ‘*канстытуцыя* – заат., біял., ‘будова, структура арганізма, паліт., ‘дзяржаўны орган, які вызначае правы і абавязкі грамадзян’, *рэпрадукцыя* – маст., ‘узнаўленне карцін, малюнкаў, царцяжоў шляхам фатаграфіі; ветэр., с-г., ‘узнаўленне, размнажэнне племянной жывёлы ці насення).

**3. Вузкасפעцыяльныя тэрміны** – гэта ўласна навуковыя тэрміны, якія выражаюць сістэму паняццяў пэўнай галіны ведаў, большасць такіх тэрмінаў не выходзяць за межы вузкапрафесійных зносін: *баланс, валютны рахунак, заробак, інвестыцыя, іпатэка, крэдыт, каштоўныя паперы, рыэлтар, менеджар, МВФ* і інш.

Ад тэрмінаў неабходна адрозніваць **прафесіяналізмы** – словы і выразы, якія сустракаюцца ў мове прадстаўнікоў пэўнай прафесіі: *дворнікі* – у мове аўтамабілістаў, *паласа* – (надрукаваная старонка тэксту) у друкарскай справе, *эксклюзіўчыкі* – асобная катэгорыя рэкламістаў, здольных праводзіць акцыі, розыгрышы, карпаратыўныя святы; *адмін, глук, клікнуць, комп, скінуць, траян, флэшка* (сфера інфарматыкі).

**Наменклатурныя назвы** – сукупнасць уласных імёнаў і назваў разнастайных аб’ектаў навукі і тэхнікі, мастацтва. Інакш кажучы, у адрозненні ад тэрмінаў, якія перадаюць сутнасць адпаведных паняццяў, наменклатурныя назвы толькі абазначаюць (назваюць) канкрэтныя аб’екты вывучэння розных навук, а неабсяжнае мноства такіх аб’ектаў нават не паддаецца ўліку. Напрыклад:

Тэрміны	Наменклатурныя назвы
Дэпазіт (банкаўскі ўклад)	«Валютны экспрэс», «Пенсійны»
Адкрытае акцыянернае таварыства (ААТ)	«Белінвестбанк», «Белаграпрамбанк», «ААТ «Беларусбанк», «Магавела», «Нафтан»
Аўтамабіль	«Жыгулі», «Лада»
Закрытае акцыянернае таварыства (ЗАТ)	«Ідэя Банк», «Гомельскі механічны завод», «Агракапітал»
Гандлёвы цэнтр	«Сталіца», «Скала», «Замак», «Кірмаш»
Трактар	«Беларус», «Камунар»
Крэдытная пластыкавая картка	«Dream Line», «Халва»
Мова праграмавання	Бэйсік, фартран, пралог, дэлфі, паскаль, сі
Камбайн	«Ніва», «Гомсельмаш»
Аперацыйная сістэма	«DOS», «Microsoft Windows», «macOS», «Linux», «Unix», «AlterOS». Умоўна можна аднесці назвы прадпрыемстваў-вытворцаў: <ul style="list-style-type: none"> <li>• апаратнага забеспячэння («Asus», «Dell», «Samsung», «Nokia» «Hewlett Packard»),</li> <li>• пошукавых сістэм («Google», «Яндекс», «Yahoo!», «Nigma.ru»)</li> </ul>
Ячмень	«Отра»

### *Структура тэрмінаў*

Паводле структуры тэрміны падзяляюцца на:

#### **1. Аднаслоўныя (словы-тэрміны), сярод якіх вылучаюцца:**

- **простыя** (назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі): аўдытар, арматура, банкір, велічыня, глеба, крапёж, машына, прадухіленне, тавар, рамонт, укладчык і інш.

- **складаныя:** аграпрамысловы, бульдозер, воданасычанась, земле-чарпалка, ільноўборка, мікраэканоміка, падаткаабкладанне, узае-мазалежнасьць і інш.
- **абрэвіятуры:** МАЗ, МВФ, МН (магнітная насычанасьць), УСД (унутр. стаўка даходнасьці), ЭВМ і інш.

**2. Састаўныя** (тэрміналагічныя словазлучэнні): антыманапольная палітыка, валютны рахунак, глыбокая выцяжка, крытычная хуткасьць, маніторыць рынак пакупніка, рухавік з высокімі эксплуатацыйнымі характарыстыкамі, ультрагукавая даводка і інш.

### *З гісторыі беларускай тэрміналогіі*

Першаачатковай асновай фарміраваньня тэрміналагічнай лексікі была намінацыя розных прадметаў і з’яў прыроды, побыту, паняццяў тагачаснай рэчаіснасьці, у тым ліку і тэрміналагічнага характару, што адлюстравана ў разнастайных літаратурна-пісьмовых помніках: надпісы на камянях, прасліцах, берасцяныя граматы, дагаворныя граматы, зборнікі і інш. Так, у адным з аргінальных помнікаў пісьменства XI ст. («Руская праўда») зафіксаваны наступныя юрыдычныя, грамадска-палітычныя і гандлёва-эканамічныя тэрміны: *послухъ – сведка, вира – грашовы, штраф за забойства, кагань – князь (цар), скотъ – грошы, добытъкъ – маёмасьць, судъ – разбор справы, людинъ – просты чалавек, правда – суд, закон* і інш.

У XIV–XVI стст. найбольш развітымі тэрміналагічнымі сістэмамі былі грамадска-палітычная, юрыдычная, гандлёва-прамысловая, ваенная, філалагічная, сельскагаспадарчая. Ролю тэрміналагічных слоўнікаў часткова выконвалі глосы (тлумачэнні), што змяшчаліся на палях ці паміж радкамі рукапісаў або друкаванага выдання, і слоўнікі Л. Зізанія («Лексіс», 1569 г.), П. Бярынды («Лексікон», 1624 г.). Аднак спецыяльных тэрміналагічных слоўнікаў яшчэ не было.

Другая палова XVII–XIX стст. – перыяд заняпаду беларускай мовы, што адмоўна адбілася на пераемнасьці і далейшым развіцці тэрміналогіі.

Пачатак XX ст. – новы этап у фарміраванні беларускай навуковай тэрміналогіі.

У 1921 г. была створана Навукова-тэрміналагічная камісія, галоўнай задачай якой была выпрацоўка тэрмінаў па ўсіх галінах навукі.

Спачатку аб'ём работы абмяжоўваўся патрабаваннямі сярэдняй школы, а пазней быў пашыраны да ўсёй нацыянальнай тэрміналогіі. У рабоце ўдзельнічалі аўтарытэтныя вучоныя, пісьменнікі і грамадскія дзеячы (Я. Купала, Я. Колас, С. Некрашэвіч, М. Байкоў, географы М. Азбукін, А. Смоліч, фізік А. Міцкевіч і інш.).

Адным з напрамкаў працы камісіі было ўвядзенне слоў, што бытавалі ў жывой народнай мове. У навуковай сферы выкарыстоўваліся агульнаўжывальныя словы тыпу *бялок, сіла, сцябло, ланцуг*, што набывалі строга акрэсленае тэрміналагічнае значэнне. Другі напрамак – стварэнне неалагізмаў у адпаведнасці з законамі беларускай мовы. Часам жаданне стваральнікаў кожны іншамоўны тэрмін перадаць беларускім словам прыводзіла да з'яўлення так званых «штучных неалагізмаў»: *кругасказ (перыяд), споказ (дэманстрацыя), праваслоў (арфаэнія), вызыск (эксплуатацыя), пашырычык (прапагандыст), краёвіднік (пейзажыст), ператрус (вобыск)* і інш.

На працягу 1922–1930-х гадоў выйшлі 23 выпускі Беларускай навуковай тэрміналогіі, прысвечаныя матэматыцы, географіі, граматыцы, псіхалогіі, логіцы, літаратуразнаўству і г. д., якія спрыялі далейшаму разгортванню лексікаграфічнай дзейнасці і давалі магчымасць на практыцы праверыць жыццядзейнасць тых ці іншых тэрмінаў. Асобна выходзілі і іншыя тэрміналагічныя даведнікі: «Дзелавод. Узоры афіцыйных папер, слоўнік тэхнічна-канцылярскіх выразаў і іншыя патрэбныя ў дзелаводстве веды» С. Серады (Мінск, 1926), «Слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі» (Мінск, 1929), «Слоўнік хімічнай тэрміналогіі» (Мінск, 1929), «Слоўнік геаметрычных і трыганаметрычных тэрмінаў і сказаў» К. Дуж-Душэўскага і В. Ластоўскага (Коўна, 1923), «Беларуска-польска-расейска-лацінскі батанічны слоўнік» Зоські Верас (Вільня, 1924), «Спіс назваў птушак і некаторых рыб» А. В. Фядзюшына, «Слоўнік тэхнічнай тэрміналогіі» А. Гурло (Мінск, 1932), «Ваенны руска-беларускі слоўнік» (Мінск, 1933), «Слоўнік бухгалтарскай тэрміналогіі» ([праект], 1928) і інш.

У 30–40-я гг. XX ст. праца па стварэнні беларускай тэрміналогіі амаль спынілася. І ў пасляваенныя часы таксама не было агульнага цэнтра па распрацоўцы і ўпарадкаванні беларускай тэрміналогіі. Значную ролю ў фарміраванні беларускай тэрміналогіі адыгралі «Руска-беларускі слоўнік» (1953), «Беларуска-рускі слоўнік» (1962), «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (1977–1984).

У 1980 г. была створана Рэспубліканская тэрміналагічная камісія, асноўная мэта якой – стабілізацыя і развіццё тэрмінасістэм.

Негледзячы на тое, што ў наш час беларуская тэрміналогія недастаткова запатрабаваная ў навукова-тэхнічнай сферы, дзе пераважае руская мова і адпаведна руская тэрміналогія, беларуская мова здольная рэалізаваць самыя разнастайныя тэрміналагічныя задачы, г.зн. быць асновай для стварэння і функцыянавання вялікай колькасці тэрмінаў у розных сферах дзейнасці.

## **?** *Пытанні для самакантролю*

1. Што абазначаюць паняцці «тэрмін» і «тэрміналогія»?
2. Якія асаблівасці характарызуюць тэрміны? Назавіце іх.
3. Ахарактарызуйце асноўныя крытэрыі тэрміна.
4. Якія тыпы тэрмінаў выдзяляюцца ў залежнасці ад будовы?
5. Якія тэрміны адносяцца да агульнанавуковых, міжнавуковых, вузкаспецыяльных?
6. Якія словы называюцца прафесіяналізмамі?
7. Чым адрозніваюцца тэрміны і прафесіяналізмы?
8. Дайце азначэнне паняццю «наменклатурная назва».
9. Якія беларускія фактары негатыўна паўплывалі на фарміраванне старабеларускай тэрміналогіі?
10. Што ляжыць у аснове тэрміналагічнай лексікі старабеларускай мовы?
11. Як паўплывала ўзнікненне і развіццё пісьменнасці на Беларусі на фарміраванне тэрміналагічнай лексікі?
12. Якімі прычынамі абумоўлена актывізацыя работы ў галіне тэрміналогіі ў 90-я гады XX стагоддзя?
13. Якую ролю адыграла ў распрацоўцы тэрміналогіі Навукова-тэрміналагічная камісія?
14. Які ўклад унеслі ў распрацоўку беларускай тэрміналогіі народныя пісьменнікі Янка Купала і Якуб Колас?



## ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

**Заданне 1.** Прааналізуйце тэрміны, якія былі прапанаваны Тэрміналагічнай камісіяй ў пачатку 20-х гадоў XX ст. Чаму яны не замацаваліся ў тэрмінасістэмах?

Старчак – перпендыкуляр, ускосіна – дыяганаль, канцавоссе – полюс, выяданне – эрозія, таўкачык – песцік.

**Заданне 2.** Прааналізуйце значэнні слоў, ужытых у «Статуце Вялікага Княства Літоўскага» 1529 года, з іх значэннямі ў сучаснай беларускай мове.

Вживати – карыстацца, выконваць свае абавязкі; вчынак – дзеянне; господар – вялікі князь літоўскі; госци – іназемныя купцы; дбати – клапаціцца; звяртаць увагу; згуба – страта, выдаткі; поведати – заявіць.

**Заданне 3.** Да прыведзеных тэрмінаў розных галін навукі падбярыце антанімічныя.

- Аналіз – .....
- Неалагізм – .....
- Навуковы – .....
- Вірусны – .....
- Заклучэнне – .....
- Рухомасць – .....
- Манціроўка – .....
- Адкрытая форма – .....
- Пазітыўны – .....
- Баланс – .....
- Манапольны – .....
- Водапранікальны матэрыял – .....

**Заданне 4.** Карыстаючыся слоўнікам, вызначце значэнне прыведзеных тэрмінаў. Адзначце, да якіх тэрміналагічных сістэм яны належаць.

Адаптацыя, бонус, борт, вуглярод, графік, генафонд, дыяганаль, зязямленне, інавацыя, каробка перадач, ліцэнзія, матывацыя, машы-

на, намотка, прафілактыка, рэгрэс, рэстаўрацыя, схема, тэхналогія, фальсіфікацыя, фірма, шумы, эвалюцыя.

**Заданне 5.** Запішыце прыведзеныя назоўнікі ў форме роднага склону.

Настрой, кіламетр, кісларод, чалавек, праграміст, продаж, квадрат, азот, бензін, вакуум, газ, кілаграм, вагон, камп'ютар, аналіз.

**Заданне 6.** Выпішыце з падручніка словы-тэрміны з розных часцін мовы (назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі) і словазлучэнні-тэрміны рознай будовы. Якія часціны мовы і сінтаксічныя мадэлі прадстаўлены найбольшай колькасцю прыкладаў?

**Заданне 7.** Складзіце сказы з наступнымі тэрмінамі.

Агрэгатны стан, адзінка часу, бясконцасць, гідраўлічная сістэма, кірунак, метады даследаванняў, пераўтварэнне, расход, уласцівасць, фазы развіцця, хадавая сістэма, электрычны ланцуг.

**Заданне 8.** Прачытайце тэрміны і іх азначэнні. Перакладзіце на беларускую мову. Падкрэсліце тэрміны-назоўнікі, у якіх пры перакладзе назіраецца несупадзенне катэгорыі роду ў рускай і беларускай мовах, напрыклад, як *давление* – *ціск*.

1. Парообразование – свойство капельных жидкостей изменять своё агрегатное состояние на газообразное.

2. Равномерное движение – это установившееся движение жидкости, при котором скорости частиц в соответствующих точках живых сечений, а также средние скорости не изменяются вдоль потока.

3. Расход – количество жидкости, протекающей через живое сечение потока в единицу времени.

4. Сжимаемость – свойство жидкости изменять свой объём под действием давления.

5. Измерение мощности – определение мощности, потребляемой цепью переменного или постоянного токов, с помощью измерительных приборов.

6. Правило левой руки – правило, позволяющее определить направление электромагнитной силы.

## Тэма 3.2. Паходжанне тэрмінаў

Тэрміналагічная лексіка паводле паходжання неаднародная. У беларускай мове ўсе тэрміны паводле паходжання можна падзяліць на ўласнамоўныя і іншамоўныя.

**1. Уласнамоўныя тэрміны.** Сярод уласнамоўных тэрмінаў можна выдзеліць агульнаўжывальныя словы, якія сталі тэрмінамі ў працэсе тэрміналагізацыі. Напрыклад, слова *палец* (*геагр.*) – асобная слупападобная скала, цяжкадаступны пік»; *поршневы палец* (тэхн.) – валік або стрыжань у машынах, які служыць звычайна для захвату іншых частак механізма.

Такія тэрміны, што сваімі вытокамі абавязаны агульнаўжывальнай лексіцы, ёсць амаль ва ўсіх галінах навукі і тэхнікі, напрыклад, у лінгвістычнай тэрміналогіі – *корань, аснова, голас, шум*; у геаграфічнай тэрміналогіі *нос* – «вузкі мыс (частка сушы, якая вострым вуглом выходзіць у мора, возера, раку), абрыў горнай грады або мора ці вялікага возера; у фізічнай і астранамічнай тэрміналогіі *белыя карлікі* – «вельмі шчыльныя гарачыя зоркі малых памераў».

Значна больш слоў-тэрмінаў, якія маюць выразныя фанетычныя і граматычныя прыметы беларускай мовы.

характэрнымі асаблівасцямі ўласнабеларускіх слоў з’яўляюцца:

1) паўнагалоссе: *ахалоджванне, кароткі, салодкі* і інш. (параўн. з рус.: *охлаждение, краткий, сладкий*);

2) прыстаўныя гукі: *аржаны, вось, вока, ільняны* і інш.;

3) спалучэнні **ры, лы** ў становішчы паміж зычнымі: *кывавы, крыштавіна, трывога, хрыбет* і інш.

Да ўласнамоўных тэрмінаў адносяцца многія словы, якія ўзыходзяць да праславянскіх і агульнаўсходнеславянскіх лексем (*акно, жабры, застаўка, пераходнік* і інш.). Уласнабеларускімі лічацца словы, якія ўзніклі ў перыяд самастойнага існавання мовы (*буйны, галіна, паверх* і інш.). Варта аднесці да ўласнабеларускіх даўнія запазычаныя з польскай і літоўскай моў, якія поўнаасцю асіміляваліся і не ўспрымаюцца як запазычаныя (*валік, загатоўка, перашкода, помпа, фарба* і інш.). Беларускімі лексэмамі новага перыяду (XIX–XX стст.) з’яўляецца вялікая колькасць слоў, утвораных паводле вядомых са старажытных часоў словаўтваральных мадэлей з дапамогай беларускіх словаўтваральных сродкаў, і калькі, пераважна



з рускай мовы (*воданагравальнік, запальнік, паскаральнік, узмацняльнік і інш.*).

**2. Іншамоўныя (запазычаныя) тэрміны.** Другую групу тэрмінаў паводле паходжання складаюць іншамоўныя. Выкарыстанне іншамоўных тэрмінаў тлумачыцца перш за ўсё адсутнасцю ў мове пры перакладзе адпаведных слоў, якія ёсць у мове крыніцы. Працэс запазычання тэрмінаў на думку многіх даследчыкаў, адрозніваецца ад запазычання слоў з літаратурнай мовы. Гэта перш за ўсё пільнаму шляху пранікнення запазычаных тэрмінаў, паколькі навуковая інфармацыя распаўсюджваецца праз пасрэдніцтва публікацый. Іншамоўныя тэрміны складаюць значную частку тэрміналагічнага фонду беларускай мовы.

У складзе розных тэрмінасістэм беларускай мовы выкарыстоўваюцца запазычаныя:

1) з англійскай мовы – *блок, грэйдар, кантэйнер, ліфт, паркінг, тунэль, ралі, фарсунка, экскаватар і інш.*

2) з нямецкай мовы – *борт, вентыль, вінт, дызель, люфт, муфта, рама, шланг і інш.;*

3) з французскай мовы – *батарэя, віраж, дэмантаж, ізаляцыя, кабіна, карбюратар, капот, фасад і інш.;*

4) з італьянскай мовы – *аварыя, банк, валюта, кардан, каркас, тара, цокаль і інш.*

Асобную групу сярод запазычанняў складаюць **інтэрнацыянальныя тэрміны**, запазычаныя пераважна з грэчаскай (*гідраўліка, стратэгія, тормаз, фаза, цыліндр, энергетыка*) і лацінскай моў (*акумулятар, генератар, дэфект, модуль, перфаратар, фактар, цэнтр*).

Да асноўных прымет запазычаных тэрмінаў можна аднесці наступныя:

1) наяўнасць у слове гука / літары [ф] / ф, напрыклад: *фактар, фіксатар, фільтр, форма, форум і інш.;*

2) спалучэнні *ге, ке, хе* ў корані, напрыклад: *геадэзія, гексаніт, генератар, кераміка, кетон, схема і інш.;*

3) пачатковае *э, о*, ці непрыставачнае *а*, напрыклад: *амплітуда, арматура, опытка, электрод, эліпс, энергія і інш.;*

4) спалучэнні *бю, вю, кю, лю, мю, ню, фю* ў корані, напрыклад: *бюро, карбюратар, вюстыт, кювеляж, люмінафор, мюон, фюзеляж і інш.;*

5) цвёрдасць зычных *д* і *т* у спалучэннях *дэ, ды, тэ, ты*, напрыклад: *дыяганаль, дэдукцыя, дэтэктар, тымпан, тэхнічны* і інш.;

6) суфіксы *-ізм- (-ызм-), -іст- (-ыст-), -ір- (-ыр-)*, напрыклад: *капіраваць, механізм, парамагнетызм, піраметрыст, турбініст, фарміраваць* і інш.;

7) назоўнікі, якія маюць канцавое спалучэнне *-цыя-*, напрыклад: *актывізацыя, вентыляцыя, інфарматызацыя, механізацыя* і інш.;

8) спалучэнні дзвюх літар для абазначэння галосных гукаў, напрыклад: *іон, матэрыял, пунктуацыя, радыятар, рэактар, тэарэма*, і інш.;

9) канцавыя спалучэнні *-інг- (-ынг-), -іс-, -ус-*, напрыклад: *акварыум, апакаліпсіс, бліндаж, дэмпінг, конус, маркетынг, радыус, стаж, фіксаж* і інш.;

10) спалучэнні зычных *-кз-, -кс-, -рт-, -рф-, -фт-, -хт-, -шт-, -шр-, -шх-*, напрыклад: *індэкс, ключфт, кнехты, ланшафт, люфт, прэфікс, торф, факс, шруба* і інш.;

11) нескланяльныя назоўнікі з канцавым націскным *а, о, э, ю*, напрыклад: *абражэ, ампула, дэпо, жабо, кіно, рэнамэ, сабо* і інш.;

12) пачатковая літара *ц*, напрыклад: *цапфа, цыклон, цыферблат, цэлюлоза* і інш.

**3. Тэрміны змешанага характару (уласна-іншамоўныя).** Асобна трэба сказаць аб тэрмінах, якія паводле свайго паходжання не могуць быць аднесены толькі да ўласных ці толькі да іншамоўных, паколькі яны могуць быць утворанымі ў выніку спалучэння ўласных і запазычаных адзінак у розных іх камбінацыях, што сведчыць аб уключэнні ў словаўтваральную сістэму нашай мовы іншамоўных слоў і іх частак. Да такога тыпу тэрмінаў адносяцца:

а) простыя тэрміны, напрыклад: *дазатар, дазіроўка; пікіраванне, пікіроўка; фільтраваць* і інш., дзе каранёвая марфема тэрмінаў суадносіцца з запазычанымі словамі (*доза* – грэчаскае паводле паходжання слова, *ніка, фільтр* – французскае), а словаўтваральныя суфіксы – з уласнымі сродкамі;

б) складаныя тэрміны, напрыклад: *альфакрыніца, гамавыпраменьванне, матрыцарадок, машынабудаванне, формаўтварэнне, фотаакісленне* і інш., дзе першая частка прыведзеных складаных тэрмінаў суадносіцца з іншамоўнымі паводле паходжання словамі

(*альфа, гама, фота* – грэчаскія паводле паходжання словы, *матрыца, машына* – нямецкія, *форма* – лацінскае), а другая частка – уласныя адзінкі, выкарыстаныя пры ўтварэнні тэрмінаў;

в) састаўныя тэрміны, дзе з *двух-, трох-* і больш слоў адны словы альбо іх часткі з’яўляюцца іншамоўнымі паводле паходжання, другая – уласнымі. Напрыклад, двухслоўны тэрмін *манжэта залівачная* складаецца з назоўніка *манжэта*, які прыйшоў у беларускай мову з рускай, а ў рускую мову – з французскай як тэхнічны тэрмін, што абазначае ‘кальцо, якое перашкаджае перацяканню вадкасці, газу ў поршневых помпах, а таксама служыць для замацавання канцоў труб’ а другое слова *залівачная* – уласнае; двухслоўны тэрмін *амартызацыйныя ўласцівасці* складаецца таксама з двух слоў, але першае – *амартызацыйныя* (*амартызацыя* + *-н-* = *амартызацыйны*) уключае іншамоўную частку *амартызацыя* – гэта ‘паступовае зношванне машын, абсталявання, збудаванняў і перанясенне іх вартасці на прадукцыю’, а другое слова – уласнае; у тэрміне *запавольнік схоплівання цэменту*, толькі трэцяе слова *цэмент* іншамоўнае, якое запазычана з лацінскай мовы.

Такім чынам, тэхнічная тэрміналогія ўяўляе своеасаблівую лексічную сістэму, якая прайшла доўгі шлях свайго развіцця. Нягледзячы на тое, што ў ёй запазычаная лексіка займае вельмі вялікае месца, тэрміны, утвораныя на ўласнамоўным матэрыяле, таксама прысутнічаюць. Гэты пласт лексікі параўнальна невялікі, аднак ён патрабуе пільнай увагі з боку тэрміналагаў.

## ❓ **Пытанні** **для самакантролю**

1. На якія групы можна падзяліць беларускую тэрміналагічную лексіку паводле паходжання?
2. Якія тэрміны адносяцца да ўласнамоўных?
3. Чым адрозніваюцца запазычаныя тэрміны ад уласных?
4. Запазычаныя з якіх моў прысутнічаюць у тэхнічнай тэрміналогіі?
5. Якія прыметы іншамоўных слоў, у тым ліку і тэрмінаў, вы ведаеце?
6. Ахарактарызуйце тэрміны змешанага характару.

7. Чым на вашу думку, абумоўлена тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі ў тэрміналогіі?
8. Ад якіх фактараў залежыць працэс запазычання ў тэхнічнай тэрміналогіі?



## **ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ**

**Заданне 1.** Карыстаючыся падручнікамі па тэхнічных дысцыплінах, выпішыце па дзесяць тэрмінаў з грэчаскімі і лацінскімі моўнымі элементамі.

**Заданне 2.** Якія з прыведзеных тэрмінаў з’яўляюцца паводле паходжання ўласнымі? Якія прыметы дазволілі вам выдзеліць іншамоўныя тэрміны без выкарыстання слоўніка?

Акумулятар, ваганне, мадуляцыя, вытворчасць, карбанізацыя, фільтр, адзінка вымярэння, фактура, спадчына, арматура, арашэнне, калькулятар, сабачка, фара, узгорак, модуль, цыркуляцыя, рамень, кювет, бензін, крыло, маніторынг, дызайн, ансамбль, зуб, маштаб, корань, эскіз, рухавік.

**Заданне 3.** Да прыведзеных іншамоўных тэрмінаў падбярыце беларускія адпаведнікі.

Бартар, кантракт, ліцэнзія, гарантыя, дрэнаж, экспарт, імпорт, адміністрацыя, альянс, іпатэка, крэдыт, офіс, субсідыя, ірыгацыя, дыяфрагма, кювет, дрэнаж, дзюна, канкурэнцыя, інавацыя, менеджар.

**Заданне 4.** Запішыце прыведзеныя назоўнікі ў форме роднага склону.

Настрой, кіламетр, кісларод, чалавек, праграміст, продаж, квадрат, азот, бензін, вакуум, газ, кілаграм, вагон, камп’ютар, аналіз.

**Заданне 5.** Іншамоўныя тэрміны замяніце ўласнамоўнымі.

Адаптацыя, ірыгацыя, дыяфрагма, кювет, дрэнаж, дзюна, каранцін, імідж, менеджар, аварыя, бункер, фарсунка, стратыфікацыя, бараж, інтэрвал, фільтраваць.

**Заданне 6. Устанавіце тэрміны па іх значэннях:**

- 1) гаручае рэчыва;
- 2) праваднік;
- 3) вярчальная частка, вал у машыны;
- 4) даведнік цэн па відах і гатунках тавараў або па відах паслуг;
- 5) асоба, якая займаецца гандлем нерухомай маёмасці;
- 6) збыдзелы неплацежаздольны даўжнік.
- 7) вялікая машына або сістэма машын для атрымання буйных металічных вырабаў.

1.										
2.										
3.										
4.										
5.										
6.										
7.										

*Словы для даведак: постар, арандатар, паліва, тара, іміджмэйкер, вернісаж, кандуктар, суб'ект, ротар, прэйскурант, стан, банкрут, навігатар, рыэлтар.*

**Заданне 7. Падзяліце тэрміны на групы: 1) уласнабеларускія тэрміны; 2) запазычаныя; 3) тэрміны змешанага характару.**

Цыклон, спуск, тунэль, тоеснасць, электранагравальнік, каркас, блок, планшэт, вытворчасць, кадастр, фотаасвятляльнік, аснова, конус, трапецыя, голас, перпендыкуляр, ахалоджванне, вектар, аварыйны, уласцівасць, функцыянальны, косінус, фігура, расход, аксіёма, шкала, ірыгацыйны, вінт, борт, радыёўстойлівасць, эрозія, формула, цэнтр, фара, пераключальнік, індэкс.

**Заданне 8. Перакладзіце на беларускую мову прыведзеныя тэрміны. Суаднясіце тэрмін з яго дэфініцыяй (спецыяльным значэннем), указаўшы нумар.**

Тэрміны: гофры, гитара, гнездо, червяк, складка, сетка, ремень, резина, собачка храповика, рэбра.

1. Узел металлорежущего станка для установки сменных зубчатых колёс.

2. Складки волнообразной формы различного профиля на поверхности детали, выполненной из листовой заготовки.

3. Деталь храпового механизма, препятствующая повороту колеса в обратном направлении.

4. Ведущее звено червячной передачи, в виде винта с трапецеидальной резьбой.

5. Глухое отверстие.

6. Элементы конструкции в виде тонких пластинок, предназначенных для увеличения жёсткости.

7. Дефект в виде утолщения на внутреннем контуре заготовки при операции гибки.

8. Плоский приводной ремень с трапецеидальными выступами на рабочей поверхности, входящими в зацепление с зубьями на шкивах.

9. Продукт вулканизации каучука, обладающий, высокой эластичностью.

10. Мелкое графление бумаги, используемое при построении графиков.

### Тэма 3.3. Спосабы ўтварэння тэрмінаў

#### Асноўныя спосабы ўтварэння тэрмінаў

1. **Лексіка-семантычны спосаб** заключаецца ў тым, што агульнаўжывальныя словы ў працэсе тэрміналагізацыі пераасэнсоўваюцца і набываюць новыя значэнні:

- *цела* → ‘арганізм чалавека або жывёлы ў яго знешніх або фізічных формах і праяўленнях’ і *цела* (у геаметрыі) ‘частка прасторы, абмежаваная замкнёнай паверхняй’;
- *парог* → ‘ніжняя частка дзвярнага праёму, мяжа чаго-небудзь’ → *парог* (рэнтабельнасці ‘даходны’);
- *тоеснасць* → ‘падобнасць, аднолькакасць’;
- *плячо* ‘частка тулава’ → *плячо* (фінансавага рычага);
- *шапка* ‘галаўны ўбор’ → *шапка* (дакумента);
- *стан* ‘тулава, постаць чалавека’ (дзясочы стан) → *стан* ‘становішча, у якім хто-н., што-н. знахозіцца’ (аўтаматычны стан, эканамічны стан).

Гэты спосаб даволі прадуктыўны ў пачатковы перыяд фарміравання тэрміналагічнай лексікі.

2. **Сінтаксічны спосаб** (спалучэнне слоў) – утварэнне тэрмінаў шляхам рознага тыпу спалучэнняў. Найбольшая колькасць тэрмінаў утворана па мадэлях: прыметнік + назоўнік (*аўтаматычнае рэгуляванне, бонусныя скідкі, вымяральная нагрузка, грашовая рэформа, рухальны рэжым, хвалева акустыка* і інш.), назоўнік + назоўнік і назоўнік + прыметнік + назоўнік (*арганізацыйная структура менеджменту, выпрабаванне высокім напружаннем, індэксацыя зарабатнай платы, працэс кіравання, прынцып размеркавання раўнамернай энергіі, рэгістрацыя сігналу, таварыства ўласнікаў* і інш.).

Сінтаксічны спосаб найбольш прадуктыўны для ўтварэння словазлучэнняў-тэрмінаў амаль ва ўсіх галінах навукі і тэхнікі.

3. **Марфалагічны спосаб** – утварэнне тэрмінаў пры дапамозе марфем – словаўтваральных кампанентаў. Адпаведна вылучаюць:

- **суфіксальны спосаб** – утварэнне новых слоў шляхам далучэння да утваральных асноў суфіксаў. У якасці ўтваральных асноў

выступаюць дзеясловы, прыметнікі, назоўнікі. Найбольш часта выкарыстоўваюцца суфіксы **-нн**, **-енн**, **-к**, **-асць**, **-ізм**, **-іст**, **-ацы (я)** і інш., напрыклад: *актыўнасць, даследаванне, выразнасць, кіраванне, лабізм, мадэрнізацыя, нападзенне, праверка, рацыяналізм, фінансіст* і г. д.;

**нульсуфіксальны спосаб** – утварэнне новых слоў шляхам адсячэння суфікса ад утваральных асноў дзеясловаў ці прыметнікаў, напрыклад: *абмяняць* → *абмен*, *актыўны* → *актыў*, *вывадзіць* → *вывад*, *гнілы* → *гніль*, *замяраць* → *замер*, *наймаць* → *найм*, *разлічыць* → *разлік*, *раскладзіць* → *расклад*, *рухаць* → *рух* і інш.;

• **прэфіксальны (прыставачны) спосаб** – утварэнне новых слоў шляхам далучэння да ўтваральных асноў прыставак, напрыклад: *асіметрыя, віцэ-прэм'ер, гіпермаркет, дыспрапорцыя, дэвальвацыя, звышпрыбытак, контрмера, падвузел, субарэнда, рэструктурызацыя, экс-міністр* і інш.;

У сучаснай беларускай тэрміналогіі прэфіксацыя распаўсюджана значна менш, чым суфіксацыя;

• **прэфіксальна-суфіксальны спосаб** – адначасовае далучэнне да ўтваральнай асновы прэфікса і суфікса, напрыклад:

*бес-* + *памер* + *-ы* → *беспамерны*;

*на-* + *месца* + *-нік* → *намеснік*;

*па-* + *даход* + *-ны* → *падаходны*;

*су-* + *працаваць* + *-нік* → *супрацоўнік*;

• **аснова- і словаскладанне**. Складаныя тэрміны ўтвараюцца шляхам спалучэння ў адзінае цэлае двух і больш самастойных асноў або слоў. У межах словаскладання ўтвараюцца тэрміны-запасычаны з першай часткай – нязменнымі іншамоўнымі кампанентамі (слоўнымі, графічнымі ці сімвалічнымі), напрыклад: **SMS**-банкінг, **ІТ**-кампанія, **топ**-менеджар і інш. Напрыклад: *вектар-радок, гідравэсурсы, землекарыстанне, макраструктура, мікраэканоміка, міні-мадэль, тавараабарот, хранометр, экалогія* і інш.;

• **складанасуфіксальны** (асноваскладанне з адначасовым далучэннем суфікса): *аднатыпны, выдаткаёмістасць, залогаатрымальнік, ільнаводства, работадаўца, самаратавальнік, таваразнаўства, шматпавярховы* і інш.;

• **абрэвіяцыя** (утварэнне складанаскарочаных слоў): *АК* – аўтамабільны кран, *ІДІ* – індэкс даходнасці інвестыцый, *ЛЭП* – лінія



электраперадачы, *КВ* – кран вежавы, *МБ* – машына для абліцоўкі каналаў бетонам, *УСД* – унутраная стаўка даходнасці, *УВП* – унутраны валавы прадукт, *інфакіёск* – інфармацыйны кіёск, *ЭРС* – электрарухальная сіла, і інш.

## **?** *Пытанні для самакантролю*

1. Якімі спосабамі ўтвараюцца тэхнічныя тэрміны?
2. У чым сутнасць лексіка-семантычнага спосабу ўтварэння тэрмінаў?
3. У чым сутнасць сінтаксічнага спосабу ўтварэння тэрмінаў?
4. Ахарактарызуйце асноўныя тыпы марфалагічнага словаўтварэння.
5. Які спосаб марфалагічнага словаўтварэння найбольш прадуктыўны?
6. Ахарактарызуйце аснова- і словаскладанне ў тэрміналагічнай намінацыі.
7. У чым заключаецца абрэвіятурны спосаб тэрмінаўтварэння?
8. Якія тыпы тэрмінаў выдзяляюцца ў залежнасці ад будовы?



## **ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ**

**Заданне 1.** Утварыце аддзяяслоўныя назоўнікі, вызначце спосаб утварэння.

Узор выканання: *планаваць* – *план / планаванне*.

Ацэньваць, вызначаць, выплочваць, забяспечваць, заніжаць, інвеставаць, інфармаваць, кіраваць, ліквідаваць, маркіраваць, назіраць, павышаць, прагназаваць, сумяшчаць, разлічваць, рэалізаваць, прадстаўляць, укараняць, фінансаваць.

**Заданне 2.** Назавіце тыпы тэрмінаў паводле будовы.

Аналіз паветра, буйнамаштабы, вогнетушыцель, вага, выбухованебяспека, землекарыстальнік, ізаляцыя паветранага шуму, пнеўмасістэма, тугаплаўкі матэрыял, шматразовы, электрафільтры.

**Заданне 3. Якім спосабам утвораны прыведзеныя ніжэй тэрміны?**

Аўтаматычнае рэгуляванне, вымяральная нагрузка, магнітная антэна, норма расходу матэрыялу, перапрацоўка нафты, рэгуляванне аўтаматычнае, ступень запыленасці выработкі, халоднае полымя, хвалевае акустыка, цеплавы рухавік.

**Заданне 4. Запішыце назвы прафесій (не менш за 10) і прааналізуйце спосабы іх утварэння.**

**Заданне 5. Вызначце спосабы ўтварэння тэрмінаў.**

**I.** Бацькоўская фірма, графік функцыі, вытворчасць, інжынірынг, паўфабрыкат, рэкламіст, банкруцтва, рынак пакупніка, спонсар, спад, рэкламазнаўства, клірынгавы, экспартаваць, кансалтынг, замарожванне цэн, уласнасць, гіперінфляцыя, попыт, стратэгічная лесвіца, ААТ, эксплуатацыйны, кошт, прастора-час, таваразабеспячэнне, найм, асіметрыя, антырэклама, неўспрымальнасць, дэзінфармацыя.

**II.** Рух, агракультура, доўгатэрміновы, міжплоднік, таваразнаўства, купля-продаж, спажывец, прадпрымальнік, банкаўскія паслугі, карыстальнік, дэманалізацыя, звышадчувальны, еўрадолары, міжнародна-прававы, бюджэтны, планаванне, гаспадарчы, комплексная экспертыза, звышмодны, цэнавы, сельская гаспадарка, ультраструктура, акцыянерны, самафінансаванне, шматпавярховы, звязно кіравання, ЭВМ, хваля (росту цэн).

**III.** Свабодная эканамічная зона, проціаварыйны, міжрадкоўе, менеджарызм, антыманапольны, субарэнда, аднаразовы, ф'ючарсны, напуск, шапка 'загалолак', абмер, авіялінія, супрацоўнік, ультрагук, ідэалізацыя, плячо (фінансавага рычага), ліквіднасць, інвеставаць, МВФ (праект вытворчасці работ), крэдытор, спічрайтар, тавараабмен, бізнес-план, антыкрызіс, дзяржбанк, намалот, інфармаваць, стымуляванне, узор-эталон, справаздачнасць, матэрыяльна адказная асоба, поле (аперацыйнае поле).

**Заданне 6.** Перакладзіце і ахарактарызуйце прыведзеныя ў першым слупку тэрміны паводле ўказаных у табліцы параметраў.

Тэрмін на рускай мове	Пераклад на беларускую мову	Будова тэрміна	Паходжанне	Спосаб утварэння
Гнездо	гняздо	просты	уласны	лексіка-семантычны
Притирка				
Теплоснабжение				
Металлургический				
Процесс				
Мотор-редуктор				
Прочность				
Экспозиция				
ЛИК (летучий ингибатор коррозии)				
Разбортовка				
Паратурбина				
Дешифратор				

**Заданне 7.** Перакладзіце сказы-азначэнні тэрмінаў на беларускую мову. Вызначце спосабы ўтварэння тэрмінаў.

1. Ротор – вращающаяся деталь машин переменного и постоянного тока, обычно расположенная внутри статора.
2. Реостат – устройство, служащее для регулирования и ограничения тока или напряжения в электрической цепи.
3. Намагничивающая сила – величина, характеризующая магнитное действие электрического тока.

### **Тэма 3.4. Асаблівасці ўжывання тэрмінаў-назоўнікаў і тэрмінаў-дзеясловаў у навукова-тэхнічных тэкстах**

#### **Тэрміны-назоўнікі**

У навуковых, навукова-тэхнічных тэкстах сярод часцін мовы пераважаюць назоўнікі.

**Назоўнік** – часціна мовы, для якой характэрна абагуленае значэнне прадметнасці. Менавіта гэтая прадметнасць і дае магчымасць уявіць любую з’яву, працэс, якасць, нават дзеянне, пра якія ідзе гаворка ў тэксте.

Агульнае граматычнае значэнне назоўніка – прадметнасць – выражаецца ў катэгорыях роду, ліку, склону.

Усе тэрміны-назоўнікі адносяцца да аднаго з трох родаў: **мужчынскага** – *адрыў, бявенамер, вадарэз, вецер (акустычны), водаадвод, вугламер, вянец (зубчаты круглай пілы), громаадвод, зародак (перамагнічвання), землясос, ледасек, ледаскід, лішак (надзімання), ляжняк; жаночага* – *абмазка, абмуроўка, ашыўка, адліўка, адпылоўка, акружнасць (упадзіны зубчатай зачэпкі), алейня, ветка (злучальная чыгуначная), вёрстка, вузкасць; ніякага* – *абсталяванне, адгалінаванне, акно (упускное), дно (упадзіны разьбы), зерне (першаразовай крышталізацыі), зубіла, кляпала, косасвятло і інш.*

Тэрмінам-назоўнікам, як і назоўнікам літаратурнай мовы, уласціва катэгорыя ліку. У сферы фіксацыі ў асноўным ужываюцца тэрміны ў форме адзіночнага ліку, у сферы функцыянавання – у адзіночным і множным. У навуковым стылі сустракаюцца выпадкі ўжывання множнага ліку замест адзіночнага. Так, рэчыўныя назоўнікі ў літаратурнай мове адносяцца да адзіночналікавых, таму што абазначаюць паняцці, якія не могуць выразіць значэнне ліку. У тэхнічных тэкстах яны выкарыстоўваюцца ў форме множнага ліку і набываюць новае лексічнае значэнне – від, разнавіднасць, гатунак рэчыва. *Для захоўвання масел і змазак на тэрыторыі нафтаасклада будуець спецыяльнае памяшканне – масласклад з раздатчай, дзе падтрымліваецца тэмпература не ніжэй +10 °С, каб не павышалася вязкасць масел і нармальна працавалі раздатчыя калонкі і помпы вялі ўстаноўкі. Яны (мабільныя раздатчыкі) павінны*

*быць устойлівымі супраць карозіі, дзейнасці кіслот, соляў, якія ёсць у кармах.*

Пашырана ў тэхнічнай літаратуры выкарыстанне абстрактных назоўнікаў у форме множнага ліку, якія ў літаратурнай мове ўжываюцца толькі ў адзіночным. *На экране асцылографа будзе бачна сінусоіда, якая сведчыць аб сінусоідных змяненнях напружання на гарызантальных абкладках кандэнсатара асцылографа, току ў рэстаце і напружання ў сетцы. Усе яны (кантрольна-вымяральныя прыборы), за выключэннем вальтметра і амперметра, вымяраюць неэлектрычныя велічыні: тэмпературу, ціск вадкасці, узровень паліва, скорасць руху машын, колькасць абаротаў каленчатага вала рухавіка і інш. У тэхнічных тэкстах у форме множнага ліку ўжываюцца пераважна абстрактныя назоўнікі, якія абазначаюць апрадмечанае дзеянне. Пры ўборцы прадукцыйнасць камбайна не залежыць ад колькасці транспарту, што зніжае прастой камбайнаў, павышае прадукцыйнасць транспарта. З дапамогай трох даўсходавых і двухтрых пасляўсходавых апрацовак глеба падтрымліваецца ў рыхлым стане. Пры недастатковым счэпленні хадавога апарата з глебай адбываюцца зрухі глебы, якія суправаджаюцца буксаваннем і зніжэннем паступальнай скорасці руху трактара.*

Асноўнымі асаблівасцямі ўжывання назоўніка ў навукова-тэхнічнай сферы з'яўляецца:

- перавага роднага склону (*У выніку укаранення паказчыкаў клубняў бульбы*);
- ужыванне аддзеяслоўных назоўнікаў (*назіранне, утварэнне, кіпенне*);
- шырокае выкарыстанне назоўнікаў ніякага роду (*вызначэнне, змяненне, адлюстраванне*);
- ужыванне абстрактных і рэчыўных назоўнікаў у форме множнага ліку (*бензіны, велічыні, даўжыні*).

Асаблівасцю тэрміналогіі з'яўляецца адсутнасць у ёй формаў суб'ектыўнай ацэнкі. Таму, напрыклад, у тэрмінах *галоўка, зорачка, камячок, снапок, струменьчык* на першы план выходзіць значэнне аб'ектыўнай памяншальнасці, а не суб'ектыўна-эмацыянальнае значэнне. *Да верхняй галоўкі прымацавана накіраванае цела, да ніжняй – загрузачны бункер. Вадкасць, якая праходзіць праз асяро-*

дак радыятара, разгаліноўваецца на мноства струменьчыкаў. Пры ўключэнні мноства скарасцей на другасных валах ці пры выключэнні скорасці на адным з валоў вядучым **зорачкам** і гусеніцам будуць перадавацца розныя па велічыні скорасці руху. Найбольшы эфект ад вапнавання дасягаецца пры старанным перамешванні гіпсу з **глебай** такім чынам, каб кожны **камячок** глебы быў акутаны пылавіднай вапнай.

Такім чынам, для тэрмінаў-назоўнікаў уласцівы граматычныя катэгорыі, якія функцыянуюць і ў літаратурнай мове.

### **Тэрміны-дзеясловы**

У тэхнічных тэкстах у сферы фіксацыі вылучаюцца ўласна тэрміналагічныя дзеясловы, якія выражаюць спецыяльнае навуковае паняцце, іх разумеюць і імі карыстаюцца спецыялісты. Такія тэрміны-дзеясловы ў асноўным запазычаныя: *дыяфрагмаваць, дэкадзіраваць, дэкарбаксіраваць, кадыцыяніраваць, капіраваць, карэляваць, макетаваць, фарсіраваць* і інш. У якасці ўласнабеларускіх тэрмінаў-дзеясловаў выкарыстоўваюцца пераважна агульналітаратурныя дзеясловы, якія ў межах пэўнай тэрмінасістэмы звязілі сваё лексічнае значэнне і канкрэтызавалі яго. *Канвеер вінтавы KB-Ф-40 прызначаны **загружаць** у змяшальнікі канцэнтраваныя кармы, сянную муку, здробленыя каранеклубняплоды, зялёныя кармы, **падаваць** сумесі вільготнасцю да 75% у іншыя машыны. Пры высокай тэмпературы ахаладжальнай вадкасці, а значыць і патрона датчыка, біметалічная пласціна хутка **нагрываецца** да размывання кантактаў, павольна **астывае**, сярэдняе значэнне току становіцца малым.*

У навуковых тэкстах дзеясловы могуць абазначаць:

- фізічнае дзеянне (*сыпаць, падняць*);
- рух або перамяшчэнне ў прасторы (*перастаўляць, пераносіць, перасоўваць*);
- мову і думку (*разважаць, меркаваць*);
- пераход з аднаго стану ў другі (*сохнуць, чарнець*).

Часта ў навуковым стылі дзеяслоў ужываецца ў спалучэнні са словамі *абавязаны, неабходна непазбежна, трэба* і інш., што надае тэксту прадпісальны характар, строгасць, дакладнасць. *У працэсе эксплуатацыі **непазбежна ўзнікаюць** няспраўнасці машын...*

Для папярэджання абрыву гідраўлічных шлангаў **неабходна** пільна **выконваць** злучэнне скрэпера з цягачом. **Забаронена працаваць** у дажджлівае надвор'е на гліністых грунтах, **нельга выконваць** работы на касагорах з нахілам больш 30°. Грузавая платформа аўтамабіля **можжа быць** драўляная або металічная.

## ? **Пытанні** • **для самакантролю**

1. Якія словы адносяцца да назоўнікаў?
2. Якія асаблівасці ўжывання катэгорый роду і ліку назоўнікаў у навукова-тэхнічных тэкстах.
3. Назавіце асаблівасці 1, 2, 3 скланенняў назоўнікаў у тэхнічнай тэрміналогіі.
4. Якія асаблівасці ўжывання адзіночнага і множнага ліку тэрмінаў-назоўнікаў у тэхнічнай літаратуры.
5. Раскажыце пра значэнне і марфалагічныя прыметы дзеяслова, яго ролю у навукова-тэхнічных тэкстах.
6. Якія існуюць запазычаныя тэрміны-дзеясловы і ўласна-беларускія? Як яны функцыянуюць у тэхнічных тэкстах.
7. Прывядзіце прыклады дзеясловаў, утвораных прыставачным, суфіксальным і прыставачна-суфіксальнымі спосабамі.
8. Якія асаблівасці ўжывання формаў часу тэрмінаў-дзеясловаў у навуковых тэкстах вы ведаеце?



## **ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ**

**Заданне 1.** Перакладзіце на беларускую мову тэрміны-назоўнікі і ўкажыце іх род; складзіце з імі словазлучэнні.

Производство, механизм, вес, осуществление, обеспечение, давление, нужда, носитель, обусловленность, отчёт, отражение, состояние, дело, направленность, качество, управление, вещество, соответствие, взаимодействие, пользование, распространение, существование, время, цепь, оборудование, хозяйство.

**Заданне 2. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Прааналізуйце тэрміны-назоўнікі.**

#### **Раздача кормов**

Процесс раздачи кормов – один из наиболее трудоемких. Системы управления кормораздачей должны обеспечивать определенную последовательность включения и остановки механизмов и машин противоположно направлению перемещения продуктов в поточной линии во избежание завала, а также автоматический контроль и сигнализацию за ходом технологического процесса.

Применяются как стационарные, так и мобильные кормораздатчики.

Автоматизация стационарных кормораздатчиков намного проще, но они более металлоемки и постоянно загромождают объем животноводческих помещений, усложняя обслуживание и ремонт технологического оборудования, а также уход за животными. (*«Сельский механизатор»*)

**Заданне 3. Вызначце сярод прыведзеных словазлучэнняў со словам *поле, плячо, стан* тэрміналагічныя.**

Поле напружанняў, пракатнае поле, наборнае камутацыйнае поле, квяцістае поле, шырокае поле, поле далёкадзюечых напружанняў, рамонкавае поле, жытняе поле, дальняе поле, суседняе поле, засеянае поле, магнітнае поле, электрычнае поле, аперацыйнае поле, шырокія палі.

Плячо сябра, плячо рычага, братняе плячо, плячо сілы, плячо брата, падставіць плячо, пералом пляча, плячо бастыёна.

Залежны стан дзеяслова, узрушаны стан, аўтаматычны стан, дзявочы стан, раскатны стан Асела, тонкі стан, балачны стан, бронепракатны стан, двухвалковы стан, прывабны стан, бранявы стан, стройны стан, эканамічны стан, акты грамадзянскага стану.

**Заданне 4. Запішыце некалькі тэрмінаў па сваёй спецыяльнасці. Пастаўце іх у форме адзіночнага і множнага ліку. Калі гэта немагчыма, растлумачце, чаму тэрмін з’яўляецца адзіночналікавым ці множналікавым.**

**Заданне 5. Прачытайце тэкст. Вызначце тэрміны-словазлучэнні.**

#### **Скрэперы**

Па спосабу кіравання рабочым органам скрэперы дзеляць на скрэперы з канатным і гідраўлічным кіраваннем. У скрэпераў з канатным кіра-



ваннем коўш падымаецца прымусова, а апускаецца і заглыбляецца разам з нажом пад дзеяннем сілы цяжару. У скрэпераў з гідраўлічным кіраваннем абодва гэтыя дзеянні выконваюцца прымусова, што павышае прадукцыйнасць і дазваляе выкарыстоўваць скрэперы на больш шчыльных грунтах. Сучасныя скрэперы вырабляюцца з гідраўлічным кіраваннем.

Да асаблівасцей хадавой часткі скрэпераў адносяць колькасць восяў, калёсную формулу, тып прывода колаў, наяўнасць дадатковага матора для прывода. (А. М. Карташэвіч, Я. І. Мажугін)

### **Заданне 6. Прачытайце тэкст. Выдзеліце тэрміны. На аснове чаго вы іх выдзелілі?**

Ацэнка якасцей фінансавых інвестыцый грунтуецца на трох асноўных характарыстыках каштоўных папер: цане, вартасці і даходнасці. Цана і вартасць – гэта абсалютныя характарыстыкі. Цана каштоўнай паперы – гэта дэклаваны (аб’яўлены) у каціроўках кошт, па якім яе можна набыць на рынку. Вартасць каштоўнай паперы – гэта разліковы паказчык, які характарызуе яе ўнутраны цяжучы кошт з пункту гледжання інвестара.

Партфельны інвестар набывае каштоўныя паперы выключна з мэтай атрымання цяжучага даходу або прыросту капіталу ў перспектыве. Ён і не ставіць перад сабой задачу сфарміраваць кантрольны пакет акцый для рэальнага ўдзелу ў кіраванні той або іншай кампаніяй, таму для яго важнейшым момантам у ацэнцы любога фінансавага інструмента з’яўляецца суаднясенне паміж чаканымі даходамі і рызыкай. У сувязі з гэтым ацэнка эфектыўнасці асобных фінансавых інструментаў інвесціравання ажыццяўляецца на аснове параўнання, з аднаго боку, аб’ёму інвестыцыйных выдаткаў, а з другога – сум зваротнага грашовага патоку па іх (*А. Шаўлюкоў*).

### **Заданне 7. Прачытайце тэкст. Да якога стылю належыць? Выдзеліце тэрміны і вызначце, якія з іх падпарадкаваны законам беларускай мовы, а якія не?**

Стэрэаметрыя – раздзел геаметрыі, у якім вивучаюцца ўласцівасці прасторавых фігур, г.зн. фігур, якія не належаць адной плоскасці. У стэрэаметрыі разглядаюцца розныя выпадкі ўзаемнага размяшчэння прамых і плоскасцей у прасторы, такія прасторавыя фігуры, як прызма, піраміда, правільныя мнагаграннікі, целы вярчэння і інш.

Пры вывучэнні стэрэаметрыі абагульняюцца некаторыя планіметрычныя паняцці: геаметрычнае пераўтварэнне, вектар, прамавугольная сістэма каардынат і г. д.

Большасць прасторавых фігур уяўляе сабой абстрактцыі розных предметаў. У працэсе вывучэння стэрэаметрыі магчымы зварот да гэтых прадметаў, а дакладней да іх макетаў, зробленых з розных матэрыялаў.

Вывучаючы стэрэаметрыю, неабходна засвоіць не толькі тыя ці іншыя яе паняцці і факты, але і матэматычныя метады, якія прымяняюцца для абгрунтавання гэтых фактаў. Стэрэаметрыя, як і планіметрыя, будзеца наступнымі чынам: пералічваюцца зыходныя, якія прымаюцца без азначэнняў, паняцці; прыводзіцца спіс аксіём; пры дапамозе зыходных паняццяў даюцца азначэнні іншым геаметрычным паняццям; на падставе аксіём і азначэнняў даказваюцца тэарэмы.

### **Заданне 8. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Прааналізуйце тэрміны.**

Основной формой организации труда на фермах является бригада. За бригадой закрепляется однородная группа животных, обслуживание ферм. Численность работников в бригаде зависит от обслуживаемого поголовья (норма обслуживания коров – 30–50 голов; телят – 70–100 голов), уровня продуктивности, уровня механизации производственных процессов. Внутри бригады труд работников специализирован (доярки, скотники, телятницы или операторы).

Способы содержания крупного рогатого скота – привязный и беспривязный. Преимущество имеет беспривязное содержание коров, так как сокращается численность обслуживаемого персонала вдвое. Современные животноводческие комплексы строятся без стеновых проёмов, их заменяют светопрозрачные шторы; кровельные покрытия имеют прозрачность. Как показывает практика, полноценное кормление, дневное освещение и низкая влажность на таких комплексах положительно влияют на продуктивность.

## Тэксты для перакладу

1. Топливное сырьё в энергетике играет определяющую роль. Ведь две трети электрической и свыше 90% тепловой энергии в нашей стране получают от сжигания органического топлива (угля, нефти, газа, дров и др.). Не случайно, что треть всех денежных, материальных и людских ресурсов современного общества, так или иначе «завязана» на топливе и энергии.

К энергетическому топливу относятся вещества, содержащие углеродистые и водородные соединения, при сгорании которых может быть выделено тепло для производства электрической и тепловой энергии. Энерготопливом могут быть как естественные (нефть, природный газ, антрацит, уголь, торф, сланцы, дрова), так и искусственные. Это полученные путём переработки естественного сырья или утилизации горючих отходов других производств (вторичные энергоресурсы). К последним относятся: мазуты, солярка, отработанные органические масла, горючие спирты, горючие брикеты, отходы лесозаготовок и деревообработки, водород, оксид углерода (угарный газ), заводские горючие газы (пиролизный, металлургический, коксовый), горючая часть городского и промышленного мусора, органические отходы сельхозпроизводства (солома, ботва, стебли) и др. Разновидности искусственного топлива и вторичных энергоресурсов беспредельны, а потому, по мере удорожания традиционных энергоресурсов, востребованность их непрерывно возрастает, равно как растёт их доля в приходной части энергобалансов многих стран и отдельных территорий.

2. Троянский конь – это программа, выполняющая в дополнение к основным, т.е. запроектированным и документированным действиям, действия дополнительные, не описанные в документации. Аналогия с древнегреческим троянским конём оправдана – и в том, и в другом случае не вызывающей подозрения оболочке таится угроза. Троянский конь представляет собой дополнительный блок команд, тем или иным образом вставленный в исходную безвредную программу, которая затем передаётся (дарится, продаётся, подменяется) пользователями информационных систем. Этот блок команд

может срабатывать при наступлении некоторого условия (даты, времени, по команде извне и т.д.). Запустивший такую программу подвергает опасности, как свои файлы, так и всю информационную систему в целом. Троянский конь действует обычно в рамках полномочий одного пользователя, но в интересах другого пользователя или вообще постороннего человека, личность которого установить невозможно.

**3.** Себестоимость продукции сельского хозяйства формируется из стоимости произведённой продукции животноводства и растениеводства, изменения стоимости незавершённого производства в растениеводстве. Себестоимость растениеводства – стоимость сырых продуктов, полученных из урожая отчётного года (зерновых и зернобобовых культур, семян масличных, картофеля, свеклы сахарной, волокна льна-долгунца, кормовых культур, овощей, фруктов и ягод, посадочного материала (саженцев), цветочной продукции, грибов и прочих), стоимость выращивания молодых многолетних насаждений, изменение стоимости незавершённого производства продукции растениеводства (затраты на работы, произведённые в отчётном году под урожай будущего года (сев озимых культур, вспашка зяби и другие работы).

**4.** На современном этапе проблема взаимодействия теплоэнергетики и окружающей среды приобрела новые черты, распространяя своё влияние на огромные территории, большинство рек и озёр, громадные объёмы атмосферы и гидросферы Земли. Промышленное производство электрической и тепловой энергии сопровождается крупномасштабным материальным и энергетическим обменом с окружающей средой, имеющим своим следствием отрицательное воздействие на неё и, следовательно, вызывающим необходимость её защиты.

С экологической точки зрения теплоэлектроцентрали (ТЭЦ) представляют собой непрерывно действующие уже в течение десятков лет источники выбросов в атмосферу продуктов сгорания топлива и сбросов в водоёмы загрязняющих веществ.

5. Управленческое решение служит средством разрешения проблемы. В обобщённом виде оно представляет собой предписание к действию, перечень мер, позволяющих привести систему в требуемое состояние или изменить само требуемое состояние. Под решением понимают подход к рациональному выбору как минимум из двух вариантов.

Принятие решений представляет собой подфункцию функций управления. Это процесс, который начинается с возникновения проблемной ситуации и заканчивается выбором решения – действия по устранению проблемной ситуации.

Выполнение функций управления можно представить в виде последовательно сменяющих друг друга этапов действий: сбора, обработки и анализа информации о состоянии объекта управления и системы управления им; определения цели функционирования и выработки управленческого решения; доведения решения и изменений в системе.

6. Организация сервиса – услуги, связанные с подготовкой к производству и продаже, сбытом, реализацией и использованием машин, оборудования и другой промышленной продукции. Сервис фирмы производителя-машин и оборудования и других товаров включает, помимо технического, также и другие виды обслуживания (доставку, упаковку, страхование, сохранность, финансирование покупателем товара и т.д.).

Создание разветвлённой и хорошо организованной сети технического обслуживания является непременным условием для успешной деятельности фирмы-производителя. Особенно это важно при выходе на внешний рынок. В условиях острой конкурентной борьбы на мировом рынке обязательным является организация сети консультационных пунктов, станций ТО, складов запчастей, учебных центров и т. п., без этого нельзя рассчитывать на успех.



## ПРАВЕРАЧНЫ ТЭСТ

**1. Адзначце, якія адзінкі ўваходзяць у склад спецыяльнай лексікі:**

- |                |                          |
|----------------|--------------------------|
| 1) тэрміны;    | 2) прафесіяналізмы;      |
| 3) архаізмы;   | 4) наменклатурныя назвы; |
| 5) жарганізмы. |                          |

**2. Адзначце, як называюцца неафіцыйныя словы і выразы, уласцівыя маўленню прадстаўнікоў пэўнай прафесіі або сферы дзейнасці:**

- |                       |                     |
|-----------------------|---------------------|
| 1) дыялектызмы;       | 2) тэрміны;         |
| 3) інтэрнацыяналізмы; | 4) прафесіяналізмы; |
| 5) жарганізмы.        |                     |

**3. Адзначце наменклатурныя назвы:**

- |                       |                    |
|-----------------------|--------------------|
| 1) тэхнічны сэрвіс;   | 2) эрозія;         |
| 3) трактар «Беларус»; | 4) кантэнт-аналіз; |
| 5) герменеўтыка.      |                    |

**4. Адзначце тэрміны:**

- |                   |               |
|-------------------|---------------|
| 1) сцежка;        | 2) лістапад;  |
| 3) аўтаматызацыя; | 4) структура; |
| 5) пясняр.        |               |

**5. Адзначце спосабы тэрмінаўтварэння:**

- |                  |                  |
|------------------|------------------|
| 1) марфалагічны; | 2) графічны;     |
| 3) семантычны;   | 4) арфаграфічны; |
| 5) сінтаксічны.  |                  |

**6. Адзначце тэрміны, утвораныя з дапамогай суфіксальнага спосабу:**

- |                    |                  |
|--------------------|------------------|
| 1) макрэструктура; | 2) дыспрапорцыя; |
| 3) кіраванне;      | 4) моладзь;      |
| 5) слаістасць.     |                  |

**7. Адзначце, якія тэрміны ўтвораны сінтаксічным спосабам:**

- 1) аграрна-індустрыяльны, вакуум-шланг, дызель-вагон;
- 2) лічыльнік, вязкасць, прапорцыя;

- 3) аварыйны выключальнік, графік функцыі, водны баланс;
- 4) апорная частка, вертыкальная планіроўка, горная парода;
- 5) аб'ект будаўніцтва, крыло этажа, норма расходу матэрыялу.

**8. Адзначце тэрміны, утвораныя семантычным спосабам:**

- 1) сіла;
- 2) рэструктурызацыя;
- 3) паласа;
- 4) градацыя;
- 5) паралельнасць.

**9. Адзначце, якія тэрміны ўтвораны прыставачным спосабам:**

- 1) праверка;
- 2) ультраструктура;
- 3) газаачыстка;
- 4) дыспрапорцыя;
- 5) набор.

**10. Адзначце тэрміны, утвораныя спосабам аснова-і словаскладання:**

- 1) арытмія;
- 2) шкловалакно;
- 3) мікраклімат;
- 4) цыклічнасць;
- 5) рэпрадуктыўны.

**11. Адзначце агульнанавуковыя тэрміны:**

- 1) структура;
- 2) каробка перадач;
- 3) эксплуатацыя;
- 4) грошы;
- 5) форма.

**12. Адзначце міжнавуковыя тэрміны:**

- 1) метад;
- 2) камбайн;
- 3) рэстаўрацыя;
- 4) рэнтген;
- 5) прамавугольнік.

**13. Адзначце вузкаспецыяльныя тэрміны:**

- 1) рэканструкцыя;
- 2) лісток непрацаздольнасці;
- 3) электрычная энергія;
- 4) аналіз;
- 5) модуль.

**14. Знайдзіце словы-тэрміны, у якіх трэба пісаць вялікую літару:**

- 1) (П, п)алата прадстаўнікоў;
- 2) (Б, б)еларускія вёскі;
- 3) (Г, г)анаровая грамата;
- 4) (А, а)нтычны свет;
- 5) (К, к)упалаўскі стыль.

**15. Знайдзіце словы, у якіх пішацца ў:**

- |                    |              |
|--------------------|--------------|
| 1) ваку...м;       | 2) со...с;   |
| 3) а...дыт;        | 4) тры...мф; |
| 5) асно...ны фонд. |              |

**16. Знайдзіце назоўнікі, якія належыць да мужчынскага роду:**

- |            |                |
|------------|----------------|
| 1) медаль; | 2) рэха;       |
| 3) футра;  | 4) становішча; |
| 5) насып.  |                |

**17. Знайдзіце словы, у якіх *не* пішацца разам:**

- |                         |                          |
|-------------------------|--------------------------|
| 1) (не) вывучаць;       | 2) (не) высокі, а нізкі; |
| 3) (не) дысцыплінаваны; | 4) (не) пагадзь;         |
| 5) (не) варта.          |                          |

**18. Адзначце тэрміны змешанага характару:**

- |                 |                         |
|-----------------|-------------------------|
| 1) арматура;    | 2) структурны;          |
| 3) рэпрадукцыя; | 4) электранагравальнік; |
| 5) скрэпер.     |                         |

**19. Адзначце ўласнамоўныя тэрміны:**

- |              |                    |
|--------------|--------------------|
| 1) дыяпазон; | 2) пераключальнік; |
| 3) фасад;    | 4) рамень;         |
| 5) рэсурс.   |                    |

**20. Адзначце запазычаныя тэрміны:**

- |               |                  |
|---------------|------------------|
| 1) сімвал;    | 2) вектар-радок; |
| 3) тоеснасць; | 4) бясконцасць;  |
| 5) ліміт.     |                  |



## РЭКАМЕНДАВАНАЯ ЛІТАРАТУРА

### *Асноўная*

1. Беларуская мова (прафесійная лексіка) [Электронны ресурс] : электронны учебно-методычны комплекс па учебнай дысцыпліне «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» для всех спецыяльнасцей / сост. А. А. Смолянко. – Электронныя данныя. – [Мінск] : БГАТУ, 2015.

2. Беларуская мова (прафесійная лексіка) : практыкум для студэнтаў УВА, якія навучаюцца па спецыяльнасцях 1-74 06 03 Рамонтна-абслугоўваючая вытворчасць у сельскай гаспадарцы, 1-74 06 06 Матэрыяльна-тэхнічнае забеспячэнне аграпрамысловага комплексу / БДАТУ, [склад. : А. Б. Гурновіч і інш.]. – Мінск, 2014. – 137 с.

3. Юнаш, М. У. Беларуская мова : практыкум для студэнтаў эканамічных спецыяльнасцей / М. У. Юнаш ; Беларус. дзярж. эканам. ун-т. – Мінск : БДЭУ, 2014. – 123 с.

4. Федарцова, К. Р. Беларуская мова. Эканамічная лексіка : вучэбны дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па эканамічных спецыяльнасцях / К. Р. Федарцова ; Беларускі рэспубліканскі саюз спажывецкіх таварыстваў, УА «Беларус. гандл.-эканам. ун-т спажыв. каап.». – Мінск : РІВШ, 2014. – 260 с.

5. Дапаможнік па дысцыпліне «Беларуская мова. Прафесійная лексіка» : дапаможнік для студэнтаў усіх спецыяльнасцяў агра-намічнага профілю / Т. І. Скікевіч [і інш.] ; УА «Беларус. дзярж. сельгас. горыц. акад.». – Горкі : БДСГА, 2016. – 47 с.

6. Зразікава, В. А. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для эканамістаў : вучэбны дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па эканамічных спецыяльнасцях / В. А. Зразікава, А. В. Губкіна. – Мінск : Выш. школа, 2016. – 384 с.

7. Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Сацыяльна-гуманітарныя навукі : вучэбны дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі / М. Р. Прыгодзіч [і інш.] ; пад рэд. : М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск : РІВШ, 2015. – 260 с.

## *Дадатковая*

1. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : дапаможнік па вывучэнню дысцыпліны / БДАТУ, [склад. : А. П. Занкавіч, Т. М. Капусціч, Г. А. Смалянка ]. – Мінск, 2006. – 145 с.
2. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : практыкум для студэнтаў ФПіК / БДАТУ, Кафедра беларускай і рускай моў ; [склад. : Г. А. Смалянка, А. Б. Гурновіч, І. С. Фокіна]. – Мінск, 2009. – 64 с.
3. Зразікава, В. А. Беларуская мова. Эканамічная лексіка : вучэбны дапаможнік для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў па эканамічных спецыяльнасцях / В. А. Зразікава, А. В. Губкіна. – 2-е выд., дап. і перапрац. – Мінск : Изд-во Гревцова, 2010. – 216 с.
4. Азарка, В. У. Беларуская мова: спецыяльная лексіка [Электронны рэсурс] : вучэбна-метадычны дапаможнік / В. У. Азарка, А. С. Васілеўская ; Міністэрства адукацыі Рэсп. Беларусь, УА «Беларус. дзярж. пед. ун-т ім. М. Танка». – 3-выд., перапрац. ; Электронныя дадзеныя. – Мінск : БДПУ, 2007. – 207 с.
5. Лепешаў, І. Я. Практыкум па беларускай мове : вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных спецыяльнасцей вышэйшых навучальных устаноў / І. Я. Лепешаў, Г. М. Малажай, К. М. Панюціч. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск : Выш. школа, 2010. – 334 с.



## *ДЛЯ ЗАМЕТАК*

A series of 20 horizontal dotted lines spaced evenly down the page, intended for taking notes.

Вучэбнае выданне

БЕЛАРУСКАЯ МОВА  
(ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА).  
ПРАКТЫКУМ

Вучэбна-метадычны дапаможнік

Складальнікі:

**Занкавіч** Алена Пятроўна,  
**Смялянка** Ганна Аляксандраўна,  
**Мантур** Алена Яўгенаўна

Адказны за выпуск *Г. А. Смялянка*  
Камп'ютарная вёрстка *А. А. Пакалы*  
Дызайн вокладкі *А. А. Пакалы*

Падпісана ў друк 17.10.2022. Фармат 60×84 <sup>1</sup>/<sub>16</sub>.  
Папера афсетная. Рызаграфія.  
Ум. друк. арк. 7,21. Ул.-выд. арк. 5,19. Тыраж 99 экз. Заказ 713.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:  
установа адукацыі «Беларускі дзяржаўны аграрны тэхнічны ўніверсітэт».  
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,  
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў  
№ 1/359 от 09.06.2014.  
№ 2/151 от 11.06.2014.  
Пр-т Незалежнасці, 99–1, 220023, Мінск.